

DEVİRİMLER SONRASI ARAP KADINI'NİN SİYASİ TEMSİLİ: BİR ARAP BAHARI YANILGISI MI?

Yrd. Doç. Dr. İrem Aşkar Karakır

Dokuz Eylül Üniversitesi
İşletme Fakültesi

Yrd. Doç. Dr. Müge Aknur

Dokuz Eylül Üniversitesi
İşletme Fakültesi

Öz

Arap Baharı sürecinde, ülkelerine siyasi özgürlükler ve temel hakları getirmek amacıyla gerçekleşen eylemlere önemli ölçüde destek veren Arap kadınları devrimleri takip eden süreçte yeni kurulan hükümetlerde siyasetten dışlanmış ve otoriter yönetimler sırasında sahip oldukları hakları dahi kaybetmişlerdir. Makale bu çelişkili durumu inceleyebilmek için karşılaştırmalı siyasetin üç araştırma yöntemine (yapısal, kültürel ve rasyonel seçim yaklaşımlarına) başvurmuştur. Yapısal yaklaşımla, geçiş sürecinde oluşturulmaya çalışılan anayasa gibi kurumların ve kurumsal yapıların kadın hakları üzerindeki etkisine odaklanılırken; kültürel analizle ataerkil yapıların, dinin ve İslamcılığın başa geçmesinin kadınların özgürlüklerini kısıtlaması konusundaki etkisi ele alınmıştır. Ayrıca rasyonel seçim yaklaşımı ile incelenen ülkelerde iç savaşın sonlandırılması, güvenliğin sağlanması ve ekonomik krizlerin çözümü gibi öncelikleri olan konular varken kadın haklarına fazla önem verilmemesi konusu açıklanmaya çalışılmıştır. Makalede Mısır, Tunus, Yemen ve Libya'daki Arap Baharı öncesi ve sonrasındaki kadın hakları konuları özellikle kadının siyasi temsili üzerine odaklanılarak karşılaştırmalı olarak analiz edilecektir. Çalışma söz konusu ülkelerdeki yeni rejimlerin, kültürel ve yapısal olarak kadın haklarını fazla desteklememesine ilaveten geçiş sürecine dair daha acil sorunlarla uğraşılması nedeniyle kadınların siyasi haklarında iyileşme elde edilemediğini öne sürmektedir.

Anahtar Sözcükler: Arap Baharı, Kadın Hakları, Mısır, Tunus, Libya, Yemen

Political Representation of Arab Women in the Aftermath of the Revolutions: An Illusion of Arab Spring?

Abstract

Arab women who supported the protests of the Arab Spring, which attempted to bring political rights and civil liberties to their countries, found themselves isolated from the transition process in the aftermath of the revolutions. Moreover, Arab women have even lost the rights they received during the rule of the former authoritarian leaders. This article in an attempt to analyze this conflicting situation and will refer to three research methods of comparative politics: structural, cultural and rational choice approaches. By referring to structural analysis, the study looks at the impact of institutions such as the constitution and the institutional structures on women's rights. Through a cultural analysis, it concentrates on how the patriarchal life style, religion and Islamists in power constrained women's rights. By referring to a rational choice approach, the study argues that new regimes – while prioritizing the issues such as ending the war, providing security and resolving the economic crisis – have not paid much attention to women's rights. The article will concentrate on women's rights and political representation prior to and in the aftermath of the Arab Spring in Egypt, Tunisia, Yemen and Libya. The article will argue that there has not been much improvement in women's rights in four countries as a result of cultural and structural reasons, as well as the rational choices.

Keywords: Arab Spring, Women's Rights, Egypt, Tunisia, Yemen and Libya

*Makale geliş tarihi: 04.08.2014

Makale kabul tarihi: 24.11.2014

Devrimler Sonrası Arap Kadını'nın Siyasi Temsili: Bir Arap Baharı Yanılgısı mı?

Giriş

Yaygın olarak Arap Baharı olarak adlandırılan ve Arap ülkelerinin önemli bir bölümünde gerçekleşen reform yanlısı eylemler, Arap Orta Doğusu'nda demokrasi ve özgürlük alanında atılacak adımlar konusunda beklentileri arttırmıştır. Arap uyanışı diye de adlandırılan bu süreçte adil ve serbest seçimlerin gerçekleşmesi, siyasi haklar ve kişisel özgürlüklerin elde edilmesinin yanısıra kadın haklarının gelişmesi de beklentilerin arttığı konuların başında gelmektedir. Ancak, ayaklanmalar sonrası geçiş sürecindeki gelişmeler incelendiğinde kadın hakları konusunda ilerleme söz konusu olmayıp, daha çok bir gerilemenin gerçekleştiği görülmüştür.

Arap Baharı sürecinde önemli rol oynayan Arap kadınları, otoriter rejimlere karşı gerçekleşen protestolara büyük sayılarda katılım göstererek reformların demokrasi, sosyal adalet, özgürlük, haysiyet, eşitlik getireceğine ve kendilerine ilişkin hakları genişleteceğine inanmışlardır. Mısır'da, binlerce kadın özgürlük ve sosyal adalet için sloganlar atarak Tahrir Meydanı'na gitmişlerdir. Tunus'ta, kadın aktivistler, gazeteciler, sendikacılar, öğrenciler ve anneler, Devlet Başkanı Bin Ali'yi protesto için Burgiba Caddesi'nde "git artık" pankartları taşımışlardır. Libya ve Yemen'de kadınlar kamusal alanda ciddi bir ayrıma tabi olmalarına rağmen çeşitli yürüyüşlere hem gösterici hem de örgütleyici olarak katılmayı başarmışlardır. Ancak, rejim değişikliklerinin ardından kadınlar siyasi geçiş sürecinden dışlanmış ve hatta otoriter liderlerin yönetimi sırasında sahip oldukları hakları dahi kaybetmişlerdir. Tunus, Mısır ve Libya'da aşırı İslamcı partilerin seçimleri kazanması kadınların endişelerinde haklı olduklarını göstermiştir. Libya'da, İslamcılarının muhalefetiyle karşılaşan Milli Geçiş Konsey'i kadınlara ayırmış olduğu %10'luk kotayı bırakmaya zorlanırken, Mısır'da 1979'dan beri yürürlükte olan seçimlerde kadın milletvekili adayları için ayrılan kota kaldırılmıştır. Yemen'de kadınların eğitim ve sağlık hizmetlerine ulaşmasında belirgin bir azalma olmuştur. Tunus'ta kadınlar toplumdaki rollerinin "tamamlayıcı" mı

yoksa “eşit” mi olduğu konusundaki tartışmalara maruz kalmışlardır. Ayrıca, bu dört Arap ülkesindeki kadınlar, baskıcı politikalarla ile bekaret testleri, tecavüz ve kaçırılma gibi şiddetin çeşitli şekillerine maruz kalmışlardır.

Bu çalışma insan hakları, demokrasi ve özgürlük gibi kavramların Arap halkları tarafından sıkça dillendirilmeye başladığı Arap Baharı'nın üzerinden geçen yaklaşık üç yılda, bölgedeki kadınların siyasi katılım ve temsiline ne şekilde etkilendiği konusu üzerine odaklanmaktadır. Arap kadınlarının ülkelerine siyasi hak ve sivil özgürlükleri getirmek amacıyla gerçekleşen eylemlere önemli ölçüde destek vermelerine karşın, rejim değişiklikleri sonrasında neden bu haklardan mahrum kaldıkları sorusunu karşılaştırmalı siyasetin üç araştırma yöntemi (yapısal, kültürel ve rasyonel tercih yaklaşımları) yardımıyla inceleyecektir. Bu çelişkili sonucu analiz etme çabasında yapısal yaklaşımla, geçiş sürecinde oluşturulmaya çalışılan anayasa gibi kurumların ve kurumsal yapıların kadın hakları üzerindeki etkisine odaklanılırken; kültürel analizle ataerkil yapıların ve İslamcılarının başa geçmesinin kadınların özgürlüklerini kısıtlaması konusundaki etkisi ele alınmıştır. Ayrıca rasyonel tercih yaklaşımı ile ülkelerdeki iç savaşın sonlandırılması, güvenliğin sağlanması ve ekonomik krizlerin çözümü gibi öncelikleri olan konular varken kadın haklarına fazla önem verilmemesi konusu açıklanmaya çalışılmıştır. Makalede Mısır, Tunus, Yemen ve Libya olmak üzere dört ayrı Arap ülkesindeki Arap Baharı öncesi ve sonrasındaki kadın hakları konuları özellikle kadının siyasi temsili üzerine odaklanılarak ele alınıp karşılaştırmalı olarak analiz edilecektir. Çalışma söz konusu ülkelerdeki yeni rejimlerin, kültürel ve yapısal olarak kadın haklarını fazla desteklememesine ilaveten geçiş sürecine dair daha acil sorunlarla uğraşılması nedeniyle kadınların siyasi haklarında iyileşme elde edilemediğini öne sürmektedir.

Mısır, Tunus, Yemen ve Libya'nın örnek çalışma olarak seçilmesinin birinci nedeni bu ülkelerin Arap Baharı sürecinden yoğun bir şekilde etkilenmesinin yanısıra ayaklanmalar sonucunda rejim değişikliğine uğramasıdır. Diğer bir neden de, bu ülkelerde rejim değişiklikleri sonrası gerçekleşen seçimlerde, siyasi alanda şeriat kanunlarına uyumdan bahseden İslamcı partilerin öne çıkmış olmasıdır. Ayrıca bu dört ülkenin kadınlara karşı ayrımcılığın kaldırılmasına ilişkin sözleşmeyi ('the Convention on the Elimination of Discrimination Against Women'/ CEDAW) imzalayan ülkeler olmaları, sözleşmeye uygun hareket etmelerini güvence altına almamıştır.

Makale önce kuramsal çerçevenin yani yapısal, kültürel analizler ve rasyonel seçim kuramının açıklanmasına odaklanıp, ikinci bölümde Arap dünyasında genel olarak kadının siyasi temsiline inceleyecektir. Üçüncü bölümde Mısır, Tunus, Yemen ve Libya'da Arap Baharı öncesi ve sonrasında

kadın hakları açıklandıktan sonra bu haklarda bir gelişme kaydedilmemesinin nedenleri belirtilen yaklaşımlarla analiz edilecektir.

I. Kuramsal Çerçeve: Yapısal, Kültürel ve Rasyonel Seçim Yaklaşımları

Karşılaştırmalı siyaset (comparative politics) güvenlik, refah ve çatışma çözümlenmesi gibi iç siyasi gerçekleri, karar verme süreçlerini ve özellikle liderlerin siyasal alandaki tutumlarını inceler. Karşılaştırmalı siyaset, günümüzde gelişen siyasi olaylara eleştirel bir yaklaşımla açıklama getirmeye çalışmaktadır (Sodaro, 2008: 7). 1990'ların sonlarından itibaren karşılaştırmalı politikada hakim olan ve araştırma yöntemi olarak kullanılan yaklaşımlar arasında kültürel yaklaşımlar (cultural approaches), yapısal analizler (structural analysis) ve rasyonel seçim teorileri (rational choice theories) bulunmaktadır.

Kültürel yaklaşımın savunucuları bireylerin pek çok konudaki davranışlarını içinde buldukları sosyal ve siyasi kimliğin şekillendirdiğini öne sürmektedirler. Bu yaklaşım çeşitli toplumların farklı hayat tarzlarını, farklı anlam yüklemelerini ve farklı değerlere sahip olmalarını kültürel açıdan incelemektedir. Modernleşme ve bağımlılık teorilerini çalışanların kültürü incelemek zorunda olduklarını belirtmişlerdir (Lichbach ve Zuckerman, 1997:10-11). Michael Hudson Orta Doğu'yu anlamak için Oryantalizm, Avrupa merkezli aşırı milliyetçilik ve antropolojik indirgemecilik gibi genellemelerden kaçınarak kültürün dikkatli bir şekilde incelenmesi gerektiğini savunmuştur. Hudson, Arap dünyasında siyasi, sosyal ve iktisadi hayatta İslam'ın rolüne işaret ederken bu bölgedeki otoriter yönetimlerin güç kaybetmemesini sadece ekonomi ile açıklamanın mümkün olmadığını, kültürel açıklamanın gerekli olduğunu belirtmiştir (Hudson, 1995: 62). İleride analiz edileceği gibi kültürel yaklaşım, Arap Baharı sürecinde incelenen dört ülkede de kadınların ülkelerinin demokratikleşmesi için harcadıkları tüm çabalara rağmen, süreç sonrası yeterince siyasi temsil hakkına sahip olmamalarını ve hatta haklarının eskisine nazaran daha da azalmasını toplumun geleneklerine, dine ve ataerkil yapısına bakarak açıklama getirecektir.

Yapısal yaklaşımlar ise yapıların ve/veya kurumların ve de işleyişlerinin olayları, gelişmeleri şekillendirdiğini iddia etmektedirler. Aktörler arasındaki ilişkileri ancak kurumsal bir bağlamda açıklarlar ve hükümetin resmi kurumları ve onların siyasete etkisi üzerinde dururlar. Genelde siyasi partiler ve çıkar grupları gibi resmi organizasyonlar üzerinde odaklanırlar. Bazıları da devlet ile toplumun birbiriyle etkileşimini incelerler. Yapısal analizciler ve onun altındaki kurumsalcılar bireyin davranışlarını içinde bulunduğu kuruma bağlayıp, kurumun yapısı ve işleyişi ile açıklarken, kültürel yaklaşımın savunucuları bireyin davranışlarını içinde bulunduğu sosyal ve

siyasal kimlik ile açıklamaktadır ve bu sosyal ve siyasal kimliğin kurumları şekillendirdiğini ileri sürmektedirler (Lichbach ve Zuckerman, 1997: 5-7). Aslında yukarıda sözü edilen kültürel özelliklerin Orta Doğu'daki ülkelerin hükümet, yönetim ve yasalarının üzerinde de etkili olduğu göz önüne alındığında yapısal işleyişlerin kültürel eğilimler tarafından şekillendirildiğini iddia etmek mümkündür. Orta Doğu'da kadın haklarının iyileştirilememesi, kültürün etkili olduğu kanunlardan ve hukuki durumdan yani yapısal ve kurumsal ortamdan da kaynaklanmaktadır.

Rasyonel seçim yaklaşımları ile olayları açıklayanlar, bireyi ana aktör olarak ele alıp siyasi olayları aktörlerin çıkarlarını maksimize etme eğilimleri ile anlatırlar. Bu yaklaşım ile seçimlerdeki tercihlere, yapılan devrimlere, kurulan koalisyonlara, siyasi ekonomiye, devlet inşasına açıklamalar getirirler. Rasyonel seçimi savunan akademisyenler bireyin sahip olduğu iki alternatif arasından çıkarını arttıracak olan alternatifi seçme ihtimalinin daha fazla olacağı savını getirmektedirler. Genelde olayları anlatmak için matematiksel muhakeme içerisinde bulunurlar (Lichbach ve Zuckerman, 1997: 6). Arap Baharı sonrası ortaya çıkan yeni İslamcı muhafazakar yönetimler şiddeti sonra erdirme ve devlet ve hükümeti kurma çabalarını kadın haklarına göre daha öncelikli konular haline getirmişlerdir.

II. Arap Kadını ve Siyasi Temsil

Demokratik sistemlerde kadınların siyasi katılımı ve temsili konusunda toplumların nüfusunun yaklaşık %50'sini oluşturmalarından dolayı, karar-alma mekanizmalarında da %50 oranında sandalyeye sahip olmaları gerektiği ileri sürülmektedir. (Dahlerup, 2007: 19) Ayrıca, erkeklerin ve kadınların ilgi ve çıkarları birbirinden farklı olduğundan, erkeklerin tek başına kadınları temsil edemeyeceği görüşü de mevcuttur. Bir toplumun siyasi kalkınmışlığının en temel göstergelerinden biri olan kadının siyasi temsili ve katılımını sadece parlamentodaki ve hükümetlerdeki kadın temsilci sayısı ile ölçmenin doğru olmayacağı, ayrıca kadınların belediyeler, sivil toplum kuruluşları ve siyasi partilerde yer alma oranına da bakılması gereği üzerinde de durulmuştur (Dahlerup, 2007: 19; El-Sherbini, 2007: 84; Kassem 2012: 12).

Kadının siyasi katılım ve temsiline ilişkin problemler tüm dünya ülkelerinde mevcutken, bu durum Arap ülkelerinde daha da ciddi bir sorun haline gelmektedir. Arap ülkelerinin siyasi sistemlerindeki farklılıklara rağmen, kadın hakları bölgedeki tüm yönetimler tarafından sistematik olarak yadsınmıştır ("Arab Women and the Future of the Middle East" 2012:152). Birleşmiş Milletler Kalkınma Fonu'nun Temmuz 2002'de yayınlanan ve alanında uzman kişilerce yürütülen araştırmalara dayandığı Arap İnsani Kalkınma Raporu'na (Arab Human Development Report 2002: 21) göre Arap

ülkeleri siyasi sorumluluk, medeni haklar, siyasi özgürlükler ve medya özgürlüğü konularında diğer tüm bölgelerin gerisinde kalmıştır.

Tablo 1’de de görülebileceği üzere, 1 Mayıs 2014 itibariyle tüm bölgelerdeki parlamenter seçimler göz önünde bulundurulduğunda Arap dünyası, kadının siyasi katılımının en düşük olduğu bölgedir. (“Women in National Parliaments” 2014). Yine, dünya ortalamasına göre, kadınların parlamentonun alt kanadına siyasi katılım oranı %22.2, parlamentonun üst kanadına (senato) siyasi katılım oranı %19.6 ve alt ile üst parlamentolara toplam siyasi katılım oranı %21.8 iken, diğer bölgelerle karşılaştırıldığında Arap ülkelerinde kadının parlamentonun alt kanadına siyasi katılım oranı %17.8, parlamentonun üst kanadına siyasi katılım oranı %7.7 ve her iki kanada toplam siyasi katılım oranı %15.9 ile Pasifik, Asya ve Sahra Altı Afrika bölgelerinin altında yer alarak, en düşük ortalamaya sahiptir. (“Women in National Parliaments”, 2014) Arap ülkeleri arasında da kadının siyasi temsiline ilişkin en düşük rakamlar Körfez ülkelerine aittir. Kuveyt, Katar, Suudi Arabistan, Umman ve Birleşik Arap Emirlikleri gibi Körfez ülkelerinde kadınların parlamento temsilciliği için aday olmaları yakın zaman öncesine kadar kanunlar yoluyla engellenmiştir (Norris and Inglehart, 2001: 127).

Tablo 1: Bölgelere Göre Kadının Siyasi Katılımı

	Parlamentonun Alt Kanadı	Parlamentonun Üst Kanadı	Her İki Kanadın Birleşimi
İskandinavya Ülkeleri	42.1%	---	---
Kıtası	25.7%	26.4%	25.8%
Avrupa – AGİT’e üye ülkeler (İskandinav ülkeleri dahil)	25.3%	22.8%	24.8%
Avrupa - AGİT’e üye Ülkeler (İskandinav ülkeleri hariç)	23.7%	22.8%	23.5%
Sahra-Altı Afrika Ülkeleri	22.9%	19.8%	22.5%
Asya Ülkeleri	19.0%	14.3%	18.5%
Arap Ülkeleri	17.8%	7.7%	15.9%
Pasifik Ülkeleri	13.4%	38.6%	16.2%

Tabloda, Parlamentolararası Birliğin (Inter-Parliamentary Union-IPU), yayınladığı 1 Mayıs 2014 tarihli rakamları esas alınmıştır. Bakınız: “Women in National Parliaments”, Inter-Parliamentary Union (IPU), 2014, <http://www.ipu.org/wmn-e/world.htm> (10.05.2014).

Bazı Arap ülkelerinde, kadınların parlamentonun üst kanadındaki siyasi temsili, parlamentonun alt kanadına göre daha yüksektir. Bunun nedeni, Arap ülkelerinde parlamentoların üst kanatlarına atama yoluyla da temsilci atanması ve devlet teşviki nedeniyle buralara seçim sürecinden ayrı olarak kadın temsilci atamalarının yapılmasıdır. Arap ülkelerinde yasama organlarındaki kadının siyasi katılımının %25-35 aralığının altında kalması kadınlara ilişkin konularda yapılacak olası değişikliklerde kadınların daha az söz sahibi olması anlamına gelmektedir (Sabbagh, 2007: 9).

Tüm bu engellere rağmen Arap ülkelerinde kadının siyasi temsili teşvik etmeye yönelik insiyatiflerden söz edilebilir. Kadının siyasi temsil ve katılımını teşvik eden birtakım uluslararası sözleşmeler ve yasa tasarıları vardır. Birleşmiş Milletler'in kadına karşı ayrımcılığın tüm çeşitlerinin ortadan kaldırılmasına yönelik 1979 tarihli sözleşmesi (CEDAW) bunların başında gelmektedir.¹ Uluslararası insan hakları prensiplerinin gittikçe artan şekilde telaffuz edilmesi, İslam dünyasının bazı kesimlerinde eşitliğin standartlarına ilişkin bilincin gelişmesine katkı sağlamıştır. Diğer yandan, bazı Müslümanlar ayrımcı kuralların kadını, aileyi ve ahlakı korumaya yardımcı olduğunu savunarak tepki vermişlerdir (Mayer, 2008: 14).

¹Bu konvansiyonun dördüncü, yedinci ve sekizinci maddeleri kadının siyasi temsili ve katılımını teşvik açısından öne çıkmaktadır. Yedinci madde, devletin siyasal ve kamusal alanda, kadına yönelik ayrımcılığın ortadan kaldırılmasına ve kadınlara erkeklerle eşit koşullar sağlanmasına yönelik tüm önlemleri alması gereğini vurgulamıştır. Buna göre yedinci maddenin a bendi, kadınların tüm seçim ve referandumlarda oy kullanabilmesini ve seçim yoluyla belirlenen tüm kamu kurulları için aday olabilmelerini, b bendi kadının hükümet politikalarının oluşturulmasına katılımını ve hükümetin tüm düzeylerinde rol alabilmesini ve c bendi kadınların ülkenin siyasi ve kamu yaşamını ilgilendiren her türlü sivil toplum kuruluşuna katılımını öngörmektedir. Sekizinci madde, devletlerin kadınların ayrımcılığa uğramadan erkeklerle eşit koşullarda devletlerini uluslararası düzeyde temsili ve onların uluslararası örgütlerin çalışmalarına katılımını sağlamaya yönelik tüm tedbirleri almasını öngörmektedir. Dördüncü madde de devletlerin kadın ve erkek arasında eşitliğin sağlanmasına yönelik özel tedbirler almasını öngörmektedir. Daha fazla detaylı bilgi için bkz. Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW), United Nations, 1979, <http://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/text/econvention.htm> (Erişim Tarihi: 3 Kasım 2013).

Kadınların siyasi katılımını teşvik edip arttırmak için dünyanın farklı bölgelerinde kadınlara yönelik uygulanan seçim kotaları² çeşitli kesintilere rağmen Arap ülkelerinde kadınların siyasi katılımını ve temsilini arttırmada önemli rol oynamaktadır. Yine de, sadece sandalye sayısının artırılması kadının siyasi katılımını veya karar-alma mekanizmalarındaki rolünü güçlendirmeye tek başına yeterli değildir.

III. Ülkelerin İncelenmesi

Mısır

Orta Doğu siyasetinde en önemli rollerden birini oynayan Mısır, kadın hakları konusunda bağımsızlık yıllarından itibaren bazı ilerlemeler kaydetmesine rağmen aslında dünyanın gerisinde kalmıştır. Otoriter liderler Nasır, Sedat ve Mübarek dönemlerinde tepeden inme reformlarla kadınların siyasi temsiline ilişkin bazı iyileştirmeler görülmüştür. Ancak medeni kanunda şeriat kurallarının uygulanması kadının aile hayatında ve sosyal hayatta erkeğin gerisinde kalmasına neden olmuştur. 2011'deki devrim sonucunda da bu durum fazla değişmemiştir. Mısırlı kadınların siyasete dahil olması 1919 öncesine kadar gider. Mısırlı kadınları, Mart 1919 Devrimi öncesinde ve sonrasında halk hareketinin içinde görmek mümkündür. 1919 Devrimi sırasında kadınlar, İngiliz işgaline ve meşru olmayan İngiliz sömürge yönetimlerine karşı milliyetçi duygularla hareket etmişlerdir. Mısır'ın tam bağımsızlığına kavuşması ile Mısırlı kadınlar siyasi haklarının güvence altına alınmasını istemişlerdir. Bu çağrılarında bazı kuruluş ve dernekler de destek vermiştir. Kadınların parlamentoya girerek siyasi hayata katılma çabaları ve seçim kanununda değişiklik yapılması talepleri 1940'ların sonuna kadar devam etmiştir. Mısırlı kadınlar 1952 Devrimi sonrasında, Cemal Abdül Nasır yönetimi sırasında 1956 Anayasası ile bazı siyasi haklar kazanmışlardır. 1956 Anayasası, siyasi hakların kullanımına ilişkin, kadınların ve erkeklerin eşit olduklarını beyan etmekle birlikte erkeklerin oy kullanmasını zorunlu kılarken, kadınların oy kullanmasını isteğe bağlı bırakmıştır. 1956 yılında gerçekleştirilen parlamenter seçimlerde meclise iki kadın temsilci girmeye hak kazanmış ve 1962 yılında da Mısır'da ilk kadın bakan göreve gelmiştir. Ancak, Mısır parlamentosunun Halk Meclisi'nde kadın temsilci sayısı uzun yıllar boyunca düşük kalmıştır (El-Sayed, 2007: 73; Nagy, 2013: 37; Guenena & Wassef, 1999: 36; Khattab, 2012: 15).

²Cinsiyete ilişkin uygulanmakta olan kota sistemleri, kadınların yönetimde yer almalarını arttırmada en etkili yöntem olarak gösterilmektedir. Bu konuda daha fazla detaylı bilgi için bkz. (Hoodfar and Tajali 2011: 1-21; Dahlerup 2007:23).

Enver Sedat (1979-1981)'in yönetime gelmesiyle 1979 yılında kabul edilen 21 sayılı yasa ile Mısır'da ilk olarak kadınlara yönelik Halk Meclisi'nde minimum 30 sandalyelik kota uygulanmaya başlamıştır (El-Sayed, 2007: 73; Leila, 2012). 1983'deki 114 sayılı yasa ile kadınlar için ayrılan sandalye sayısı 31'e çıkarılmıştır (El-Sherbini, 2007: 80). Böylece, Mısırlı kadınlar göreceli de olsa Halk Meclisi'nde daha fazla sandalyeye hak kazanmışlardır. Halk Meclisi'nde 1979-1984 yılları arasındaki kadın katılımı %9 oranında iken, bu oran 1984-1987 yılları arasında %8.3 oranındadır (Leila, 2012). 1979'daki meclis seçimlerinde 33 kadın aday seçilmiş ve iki kadın da atama yoluyla görev başına getirilerek, Halk Meclisi'nde toplam 35 kadın milletvekili yer almıştır (El-Sayed 2007: 74). Yine kota sisteminin etkisiyle, 1984'de 36 kadın aday meclise girmeye hak kazanmıştır (Khattab 2012: 15). Ancak Mısırlı kadınlara yönelik parlamento kotası sistemi 1986'daki 188 sayılı yasa ile anayasanın herkese eşit fırsat tanınmasını güvence altına alan maddeleri ile çeliştiği gerekçesiyle kaldırılmıştır (El-Sayed, 2007:73; El-Sherbini, 2007: 80).

Kota sisteminin ortadan kaldırılmasıyla, 1990 yılındaki meclis seçimlerinde kadın temsilde önemli bir düşüş olmuş, 7'si seçim, 4'ü atanma yoluyla toplamda sadece 11 kadın aday meclise girmeye hak kazanmıştır. 1995 meclis seçimlerinde, siyasi partilerin çoğu kadın aday gösterme konusunda başarısız olmuş ve Halk Meclisi'ndeki kadın temsilci sayısı 5'i seçim, 4'ü atanma yoluyla olmak üzere 9'a düşmüştür. 1990 ve 1995 yıllarına ait seçim sonuçları, Mısırlı kadınların Halk Meclisi'ndeki marjinal varlığını daha da aşık hale gelmiştir. Bu sorun, çeşitli resmi ve sivil inisiyatifler aracılığı ile kısmi de olsa giderilmeye çalışılmıştır. 2000 yılında Devlet Başkanı Hüsnü Mübarek'in (1981-2011) kararı ile ülkedeki kadın haklarının iyileştirilmesi ve kadının milli kalkınmadaki rolünün artırılmasını teşvik etmek üzere Kadınlar için Milli Konsey kurulmuştur. (Guenena and Wassef, 1999: 37; El-Sayed, 2007: 73-74).

2000 yılında gerçekleşen seçimlerde, 7'si seçimle, 4'ü atanma yoluyla toplam 11 kadın aday Halk Meclisi'ne girmeye hak kazanmıştır (El-Sayed, 2007: 74). 2005 yılında gerçekleşen seçimlerde ise temsil oranında kayda değer bir gelişme olmamış ve 4'ü seçim, 5'i ise atama yoluyla toplam 9 kadın aday parlamentoya girmiştir (Institute of Development Studies, 2012: 1). Mecliste, kadınlara yönelik kota sistemi 2010 yılında yeniden uygulanmaya başlamış ve Halk Meclisi'nde kadın adaylar için minimum 64 sandalye ayrılmasının uygun görülmesiyle, 2010 yılındaki parlamenter seçimlerde kadınlar Mısır tarihinde en yüksek kadın temsili olan 64 sandalyeye hak kazanmışlardır (Khattab, 2012: 15).

Tablo 2:Mısır Halk Meclisi'ndeki Kadın Temsili

Seçim Yılı	Halk Meclisi'ndeki toplam kadın sayısı
1979	35
1984	36
1990	11
1995	9
2000	11
2005	9
2010	64
2011/2012 (Devrim sonrası)	9

Kaynak: Metinde atıfta bulunulan kaynaklarda belirtilen rakamlar esas alınarak hazırlanmıştır.

Mısır'da milyonlarca kişinin katıldığı 25 Ocak (2011) Devrimi kadınların ilk defa sokaklarda erkeklerle birlikte özgürlük, sosyal adalet, demokrasi gibi taleplerini haykırmak için yürüdüğü bir eylem olması açısından önemlidir. Kadınlar bu katılım sayesinde aynı zamanda geleneklere ve tabulara karşı da başkaldırmışlardır. Mısır modern tarihinde ilk defa kadınlar bir siyasi platformda erkeklerle eşit olarak görülmüştür (Khatab, 2013b: 1-4). Mısırlı kadınlar devrimin başarısında yadsınamayacak önemde bir rol oynamış ve bu açıdan, yeni kurulacak düzende kadınların daha fazla söz sahibi olmaları yönündeki beklentileri artmıştır. Ancak, Mısır'ın demokratikleşme çabalarına katkılarına rağmen, kadınlar devrim sonrasında, ülkede demokratik düzenin nasıl kurulabileceğine ilişkin görüşmelerin yürütüldüğü karar alma mekanizmalarından büyük ölçüde dışlanmışlardır. Bu anlamda, kadının siyasi katılımındaki artış beklentileri karşılamadığı gibi bu konuda gözle görülür bir gerileme olmuştur. Mısırlı kadınların devrim sonrası siyasi katılımını değerlendirmek için gözden geçirilmesi gereken üç kritik süreçten söz edilebilir: 1) yeni anayasanın yazımı, 2) meclis seçimleri, 3) cumhurbaşkanlığı seçimleri.

Mısırlı kadınların devrimden beklentilerinin başında mücadele ettikleri haklarına kavuşacakları yeni bir anayasa gelmiştir. Devrim sonrası Mısır'da 34 kadın yargıç bulunurken ve bunlardan birisi Yüksek Anayasa Mahkemesi başkan vekili iken, kadınlar anayasa yazım sürecinden büyük ölçüde

dışlanmıştı. Bu dışlanma, Yüksek Askeri Konsey'in yönetime el koymasından sonra, 1971 anayasası üzerinde yapılacak değişikliklerin görüşülmesi için oluşturduğu anayasa komisyonuna başlangıçta tek bir kadın üyenin atanmaması ile başlamıştır. Sonradan kamuoyunun tepkisinin de etkisiyle komiteye bir kadın üye atanmıştır. Süreç, bir yıl sonraki anayasayı yazmakla sorumlu 100 üyeli komisyona sadece yedi kadın üyenin alınmasıyla hayal kırıklığı yaratmaya devam etmiştir. İşin vahim yanı, anayasayı yazmakla sorumlu komisyonda yer alan yedi kadın üyeden beşinin, Hüsnü Mübarek'in Devlet Başkanlığı döneminde yasaklanan kadının genital sünnetini destekleyen Müslüman Kardeşler üyeleri olmalarıdır (Khattab, 2012: 15; Singerman, 2013: 22; Leila 2012).

Referandumda % 64 oranında evet ile kabul edilen 2012 anayasasının, cinsiyet eşitliğini güvence altına alan hiçbir madde içermemesi, kadın haklarının dikkate alınmadığını göstermiştir. İlk anayasa taslağının birinci kısmında yer alan 14. madde devletin siyasi, kültürel, ekonomik ve sosyal hayattaki cinsiyet eşitliğini İslami şeriat hükümleri ile çelişmediği ölçüde garanti altına alacağını taahhüt etmiştir (Draft of the Constitution of the Arab Republic of Egypt, 2012). 2012 anayasası, 1923'den beri Mısır anayasalarının temel prensibini oluşturan devletin kadın erkek eşitliğini sağlama sorumluluğunu tamamen ortadan kaldırmıştır. Kabul edilen anayasada, kadının sahip olduğu yegâne rol din, ahlak ve ataerkil temeller üzerine kurulan aile içinde tanımlanmıştır (Leila 2012; Khattab, 2013a: 30).

Meclis seçimi konusu incelendiğinde ise Yüksek Askeri Konsey'in yönetimi ele geçirmesinden meclis seçimlerine kadar geçen süreci yönetmekle sorumlu geçici askeri yönetimde hiçbir kadına yer vermediği görülmektedir. Yüksek Askeri Konsey'in Mayıs 2011'de siyasal haklara ilişkin yasayı feshederek, kadınlara yönelik 64 sandalyelik meclis kota sistemini geçersiz kılması da kadına seçimlerde yer verilmeme eğilimini göstermiştir. İptal edilen kanun maddesinin yerine, her siyasi partinin aday listesinde en az bir kadını aday göstermesi şartı getirilmiştir. Ancak söz konusu şartta, kadınların listedeki yerine değinilmediğinden partiler kadın adayları seçim listelerinin alt sıralarına yerleştirmişlerdir (Singerman, 2013: 22; Human Right Watch World Report, 2012: 551; Nagy, 2013: 41).

2011 Kasım sonunda ilk turu başlayan seçimlerde, 508 sandalyeli Halk Meclisi'ne, 6 tanesi seçimle, 2 tanesi de atanma yoluyla olmak üzere toplam 8 kadın aday girmeye hak kazanmıştır. Böylece, Mısır'ın 90 milyonluk nüfusunun %50'sini oluşturan ve devrim sürecine güçlü bir katkıda bulunan kadınlar devrim sonrasında kendilerini mecliste %2 oranında sandalyeye hak kazanırken bulmuşlardır. Ayrıca, seçimlerde başarı elde eden Müslüman Kardeşler'in kurduğu Hürriyet ve Adalet Partisi, kadınları geçiş sürecine dahil edeceğini duyurmasına karşın, yeni kurulan kabinede sadece iki kadın bakan

yer vemiştir. Tüm bunlara ek olarak, devrim sonrası ilk üyeleri belli olan Halk Meclisi'nde önemli güç elde eden Müslüman Kardeşler'in siyasi partisi ile Selefî partiler birbirleri ile yarışırçasına, meclise kadın haklarını kısıtlayıcı yasa teklifleri³ sunmuşlardır. (Pedersen and Salib, 2013: 259; Khattab, 2013a: 15, 29; Arshad, 2013; Nagy, 2013: 46).

Cumhurbaşkanlığı seçimleri incelendiğinde ise bu seçimler öncesinde Müslüman Kardeşler'in adayı Muhammed Mursi'nin kadınların ve gayri-Müslimlerin cumhurbaşkanlığı için aday olmalarına izin verilmemesi konusundaki açıklaması görülmektedir. Yine, hem İslamcı hem de liberal tüm cumhurbaşkanı adayları seçim kampanyalarında kadın haklarına dair konuları görmezden gelmiştir (Esfandiari, 2012: 3; Khattab, 2012: 15).

Sonuç olarak, Mısırlı kadınlar Tahrir Meydanı'nda erkeklerle omuz omuza verdikleri mücadele sonrasındaki geçiş sürecinde siyasi arenadan ve siyasi karar alma süreçlerinden dışlanmışlardır. Siyasi karar alma mekanizmalarında kadının temsilinde devrim öncesi dönemle karşılaştırıldığında bir artış yerine tam tersi bir azalma olduğu görülmektedir.

B. Tunus

Arap ülkeleri arasında kadın hakları açısından en ilerici ülke olarak tanımlanan Tunus'ta devletin rolü önemlidir. Devletin ilerici yasalarla ve 'devlet feminizmi' terimini meşrulaştıracak şekilde kadınların üreme ve üretmeye ilişkin rollerini iyileştirerek, değişime yön veren başlıca aktör olması önemlidir. Tüm bu desteklere rağmen Tunus devleti İslamcılarının muhalefeti dolayısıyla arada bazı kısıtlamalar getirmeye zorlanmıştır. Tunuslu kadınlar, her zaman, seküler rejim ve İslamcılar arasındaki tartışmaların odağında olmuşlardır. Her iki taraf da kadınlara bazı haklar sunduklarını iddia etmişlerdir. Seküler rejim kadınlara hoşgörü ve siyasi haklar sunarken, İslamcılar kültürel özgünlük ve geleneksel olarak tanımlanan cinsiyet rollerini öne sürmüştür (Murphy, 2003: 169-170).

20. yüzyılın başında Tunus'ta kadın haklarının daha hoşgörülü, liberal ve ilerici bir şekilde yorumlanmasında önemli rol oynayan İslami reformist Tahar Haddad İslam'ın eşitlik ve adalet dini olduğuna ve buna göre kadınlara

³Bu tekliflerden bazıları şöyledir: kadınların boşanma davası açma ve çocuğun velayetini alma hakkının (Khula) kaldırılması, evlenme yaşının düşürülmesi, kadın sünnetinin yasaya aykırılığının ortadan kaldırılması, İslami mahkemelerin kurulmasını ve seçimlerde çalışan kadınların evde oturmayı seçtikleri takdirde maaş almaya devam etmelerine yönelik teklif. Detaylı bilgi için bkz. (Nagy, 2013: 46; Khattab, 2012: 16).

eşit davranılması gerektiğine vurgu yapmıştır (Al-Haddad, 2007). Ayrıca kadınların erken veya zoraki evliliklerden korunması ve çalışma hayatına katılmaları için tüm haklara sahip olmaları gerektiğini belirtmiştir. 1957 yılından itibaren 30 yılı boyunca iktidarda kalan Tunus'un ilk Devlet Başkanı Habib Burgiba da kadının statüsü ve hakları konusunda çok etkili olmuştur (Murphy, 2003: 171-172).

Kadın haklarının devlet ve dini prensipler çerçevesinde belirlendiği bir bölgede Tunus, bağımsızlığını kazandığı 1956 yılından itibaren cinsiyete ilişkin yasalar konusunda bir dizi reforma ev sahipliği yapmıştır. Ülkede kadınlar seçme ve seçilme hakkını, bölgedeki hemcinslerinden çok daha önce 1957'de, yani bağımsızlığın kazanılmasından bir yıl sonra elde etmişlerdir (Şahin, 2013: 63). 1956 yılında kabul edilen Tunus medeni kanunu⁴ kadınlara tamamen eşit haklar tanımasa da, kadınların, bölge ülkelerine kıyasla daha fazla haklar elde etmesini sağlamıştır. Devlet Başkanı Burgiba'nın etkisiyle medeni kanun, zorla evliliği ortadan kaldırmış, evlenme için minimum yaş zorunluluğu getirmiş, kadının kocasına itaat etme yükümlülüğüne son vermiş ve bölgedeki diğer ülkelere farklı olarak poligami ve evliliğe erkek tarafından tek taraflı son verilmesini yasaklamıştır. 1 Haziran 1959 tarihli Tunus Anayasası kadınların siyasi, ekonomik ve sosyal haklarını kullanma konusunda eksiksiz yasal eşitliğe sahip olduğunu ifade etmiştir (Mayer, 2008: 13-14; Voorhoeve, 2014; Murphy, 2003: 173).

Burgiba'nın da desteği ile 1961 yılında Tunuslu kadınları eğiterek, onların eşit siyasi haklara sahip olmasını amaçlayan Tunuslu Kadınların Milli Birliği kurulmuştur. Ayrıca Burgiba yönetimi kadınların siyasal haklarına ilişkin 1967 sözleşmesi, kadınlara karşı her türlü ayrımcılığın yok edilmesi konusundaki 1985 sözleşmesi gibi uluslararası sözleşmeleri kabul etmiştir (Murphy, 2003: 17, 173).

Kasım 1987'de siyasi yönetimin anayasal bir darbe ile Zeynel Abidin Bin Ali'ye (1987-2011) geçmesinden sonra, 1992'de kadın ve aileden sorumlu bir bakanlık kurularak kadınlara ilişkin konularda devlet başkanına danışmanlık yapacak yeni bir makam oluşturulmuştur (Murphy, 2003: 178). Bin Ali, ayrıca kadınların üst siyasi ve bürokratik seviyelerdeki katılımını arttırmak için Ağustos 1992'de altı kadını üst düzey bakanlık makamlarına getirmiştir (Murphy, 2003:179). Ancak kadınlar, daha çok kadın ve aileden sorumlu bakanlık makamlarına getirilmiş, onlara geleneksel olarak erkeklerin hükmettiği iç işleri, adalet, dışişleri, ekonomi ve maliye bakanlıklarında üst

⁴1993 yılında medeni kanunda yapılan bir değişiklikle, kadınlara kendi soyadını ve milliyetini çocuğuna geçirme hakkı tanınmıştır. Bkz: Human Rights Watch Report 2012, s.637.

düzyer mevkiyer verilmemiştir. Sonuç olarak tüm bu olumlu girişimlere rağmen, Tunuslu kadınlar siyasi alanda ve kamu alanında yeterli derecede temsil edilmemişlerdir.

Tunus'ta 17 Aralık 2010 tarihinde, Muhammed Buazizi isimli işsiz bir gencin kendini yakmasıyla alevlenen ve tüm ülkeye yayılan eylemlerde, Tunuslu kadınlar erkeklerle birlikte özgürlük, demokrasi ve otoriter rejimin değışmesi gibi konularda isteklerini aktif bir şekilde dile getirmişlerdir. Tunuslu kadınlar sosyal medyayı kullanarak gösterileri organize etme ve gösterilere destek sağlanması konularında azimle çalışarak Yasemin Devrimi'nin gerçekleşmesine önemli katkıda bulunmuşlardır (Al-Kaylani, 2013: 111). Aslında, Yasemin Devrimi Tunuslu kadınlar için önemli bir dönüm noktası olmuştur. Devrim öncesi daha çok ev ve çocuklar gibi konulara ilgi gösteren kadınlar, devrim süreci ve sonrasında, ülkelerini ilgilendiren siyasi konulara daha fazla ilgi duymuş, siyasi partilerin gündem ve programlarını daha yakından takip etmeye başlamışlardır (Mnasri, 2013: 33). Ülkede, Bin Ali rejiminin devrilmesinden sonra kadın hak ve özgürlüklerinin iyileştirilmesi ve kadınların siyasi geçiş sürecine eşit katılımı konusunda beklenti ve umutlar artmıştır.

Devrim sonrasında Tunus bir süre geçici hükümetler tarafından yönetilmiş ve ülkede Milli Meclis üyelerini belirlemeye yönelik ilk seçimler 23 Ekim 2011 tarihinde gerçekleşmiştir. Devrim öncesinde kadınlara kota sistemi yoluyla uygulanmakta olan pozitif ayrımcılığın yerine, devrim sonrası gerçekleşen meclis seçimlerinde, siyasi partilerin aday listeleri için cinsiyete dayalı eşit temsil prensibi benimsenmiştir. Ancak, kadın adayların hem İslamcı hem de seküler/liberal partilerin listelerinde alt sıralarda yer almaları nedeniyle cinsiyet eşitliği ilkesine rağmen, 217 sandalyeli Milli Meclis'e 41'i en-Nahda Partisi üyesi olmak üzere sadece 49 kadın aday girmeye hak kazanmıştır. Yine de, meclisteki toplam sandalye sayısının %22'sine tekabül eden bu sonuç, diğer Arap ülkeleri ile kıyaslandığında oldukça yüksek bir rakam olması açısından önemlidir. İslamcı en-Nahda Partisi, Milli Meclis'te 90 sandalye kazanarak seçimlerden zaferle çıkmıştır (Mnasri, 2013: 34; Human Rights Watch Report, 2012: 637; Şahin, 2013: 162; Esfandiari, 2012: 22; Al-Kaylani, 2013: 113).

Bin Ali rejiminin yönetimi altında yasaklı olan en-Nahda hareketi, geçiş hükümetindeki ana parti olmaya hak kazanmıştır. En-Nahda Partisi, seçim kampanyasında kadın haklarının ve medeni özgürlüklerin korunmasına dair çeşitli vaatlerde bulunmasına rağmen önderliğinde kurduğu yeni hükümette kadın bakan sayısı sadece 3 ile sınırlı kalmış ve bu bakanlar da kadın ve çevre konuları ile ilgili bakanlıkların başına getirilmiştir. Yine de, kadın temsiline ilişkin olumlu bir gelişme en-Nahda Partisi üyesi Mehrezia Labibi'nin Tunus Milli Meclisi'nin sözcüsü olarak görevlendirilerek, aynı zamanda Arap

Dünyası'nın en üst düzey kadın siyasetçisi olmasıdır (Şahin, 2013: 164; Arshad, 2013; Esfandiari, 2013: 22).

Devrim sonrası Tunus'ta gerçekleşen üç gelişme, ülkede kadınların durumuna ilişkin endişeleri arttırmıştır. Bu gelişmelerden biri Ağustos 2012'de, anayasanın yazılmasından sorumlu komisyonun, anayasa taslağında kadınlara ilişkin yer almakta olan 'eşit' ifadesini 'tamamlayıcı' ifadesi ile değiştirmeye çalışmasıdır (Voorhoeve, 2014). Kadınların aile içindeki tamamlayıcı cinsiyet rolüne vurgu yapan ifade, Tunus tarafından 1985 yılında kabul edilen kadına karşı her türlü ayrımcılığın yok edilmesi Sözleşmesi'nin kadın-erkek eşitliğine dair benimsediği 2. maddeden belirgin bir geri çekilmedir (Human Rights Watch World Report. 2013: 620). Bu girişim, yoğun tepkileri beraberinde getirmiş ve Milli Kadınlar Günü'nün kutlandığı 13 Ağustos 2013'te binlerce Tunuslu'nun protestosuna neden olmuştur (Amara, 2012). Sivil toplum kuruluşlarının da baskısıyla, anayasa komisyonu, taslakta yer alan kadının tamamlayıcılığı ile ilgili maddeyi çıkarmak zorunda kalmıştır (Pedersen and Salib. 2013: 260). Tamamlanan anayasada kadın haklarına ilişkin temel madde "Devlet kadın hakları konusunda elde edilen kazançları korumak ve onları desteklemekle sorumludur" (madde 46) olarak belirtilmiştir ve anayasa Şubat 2014'de halk oylaması ile kabul edilmiştir (Constitution of the Tunisian Republic, 2014).

Maddenin son hali liberal/seküler grupların ve kadın hakları savunucularının beklentilerini karşılamıştır. Üstelik hem mevcut düzen değiştirilmemiş hem de devlet mevcut düzeni korumakla sorumlu hale getirilmiştir. Bu sonucun elde edilmesinde sivil toplumun baskılarının yanı sıra ülkedeki siyasi konjonktürün de etkisi büyük olmuştur. Anayasa taslağının son şekli, sol muhalefet üyesi ikinci bir kişinin cinayete kurban gitmesi ve sivil toplumun her zamankinden daha fazla tetikte olduğu bir siyasi kriz ortamında gerçekleşmiştir. Meclis önündeki en-Nahda liderliğindeki hükümetin görevi bırakması çağrılara eşlik eden oturma eylemleri, hükümetin en sonunda Ekim 2013'te görevi bırakması ve teknokratlardan oluşan bir geçici hükümetin görevi devralmasıyla sona ermiştir (Voorhoeve, 2014). Böylece anayasa komisyonu, tartışmaların gölgesinde, bir yıldan fazla süredir ertelenmekte olan taslak anayasayı tamamlayabilmiştir.

Devrim sonrası kadınlar için endişe verici bir diğer gelişme de hükümete geldikten sonra en-Nahda Partisi üyeleri tarafından kadınlara ve medeni hukuka ilişkin yapılan açıklamalardır. En-Nahda'nın Ekim 2011 seçimlerindeki galibiyetini izleyen günlerde, parti üyeleri kadın haklarının bazı yönlerini aleni olarak sorgulamaya başlamıştır (Şahin, 2013: 165). Örneğin, en-Nahda milletvekili Suat Abdürrahim, bekar annelerin toplum için iyi birer örnek teşkil etmeyip ve Müslüman Arap toplumunu küçük düşürdüğünü ifade etmiştir (FIDH, 2012). Ayrıca en-Nahda Partisi'nin, ev kadınlarına ücret

verilmesi, evli olmayan annelere devlet yardımının kesilmesi, evlat edinmeye son verilmesi ve poligaminin yeniden kabulü gibi öneri ve teklifleri, özellikle dikkat çekmiştir. Kadın haklarına ilişkin mevcut durumun korunması gerektiğini düşünen kesimlerin endişesi, yapılan açıklamalarla ciddi ölçüde artmıştır. Ancak, tüm bu öneri ve teklifler gerçeğe dönüşmemiştir. Bunun başlıca nedeni de en-Nahda Partisi üyelerinin kadın haklarına dair her açıklama yaptığında halkın, sivil toplumun ve medyanın şiddetli tepkisiyle karşılaşp geri adım atmak zorunda kalmalarıdır (Voorhoeve, 2014).

Devrim sonrası geçiş sürecinde, Tunuslu kadınları endişelendiren son konu da kadınların otoriter Bin Ali rejimi yönetimi altında iken karşılaşmadığı yoğunlukta baskı ve şiddete maruz kalmalarıdır. Çarpıcı şiddet olaylarından biri Tunuslu bir kadının bir grup polis tarafından toplu tecavüze uğramasıdır (Pedersen and Salib, 2013: 261). Ayrıca en-Nahda Partisi'nin seçimleri kazanmasından sonra sokaklarda, işyerlerinde, üniversitelerde, kıyafetleri İslami kurallara uygun değildir denilerek rahatsız edilen kadınların sayısı hızla artmaya başlamıştır. Hicab giyme konusunda giderek artan bir baskıya maruz kalan Tunuslu kadınlar, özellikle üniversite kampüslerinde Selefî ve İslamcılarının tacizine uğramaya başlamışlardır (Esfandiari, 2013: 22).

Sonuç olarak Tunus Arap ülkeleri arasında kadın haklarına ilişkin durumuyla öne çıkan başlıca ülke olmasına rağmen, Tunuslu kadınların bölgede sahip oldukları göreceli artı durum devrim sonrasında tehdit edilmiştir (France 24, 2012). Devrim sonrası süreçte, ülkedeki kadın hakları konusu sıkça gündeme gelmiştir. Tartışmaların odağında kadın hakları meselesinin yer alması Tunus'ta geçiş sürecinin ideolojik mücadelelerin tehditi altında olduğunun altını çizmiştir. Bu geçiş süreci, kadınların sahip oldukları mevcut hakların korunması gerektiğini savunan kesimler ile Tunus'un İslam-Arap geçmişle bağlarını kopartıp, batılılaşmaya bağlı olarak yozlaşmış olduğunu öne sürüp değişiklik isteyen kesimler arasında bir savaşa dönüşmüştür (Voorhoeve, 2014).

Ancak iktidardaki İslamcı en-Nahda Partisi'nin çeşitli olumsuz girişimlerine rağmen halkın, sivil toplumun, medyanın ve siyasi konjonktürdeki gelişmelerin de etkisiyle kadınların medeni hukukta sahip oldukları haklar korunmuştur. Ancak Yasemin Devrimi, otoriter rejimin yıkılmasına önemli destek veren kadınların ilave haklara ilişkin beklentilerini karşılamaktan oldukça uzak kalmıştır. Bu konuda devrim sürecinde öne çıkan ve Nobel Barış ödülü için aday gösterilen Tunuslu kadın aktivist Lina Ben Mhenni, "Aslında daha fazla haklar ve eşitlik için mücadele edeceğimize daha önceden sahip olduğumuz hakları korumaya çalışıyoruz" açıklamasında bulunmuştur (Pedersen and Salib, 2013: 259). Tüm endişe verici gelişmelere rağmen Tunus, Arap Baharı'ndan etkilenen ülkeler arasında kadın hakları alanında en az olumsuz gelişmeye sahne olan ülkedir.

C. Yemen

Yemen'in Kuzey ve Güney Yemen olarak ikiye ayrılmasından sonra Güney Yemen'deki sosyalist rejim kadınlara haklar verirken, Kuzey Yemen'deki rejimin kadınları bu haklardan mahrum bırakması ülkede farklı uygulamaların gerçekleşmesine neden olmuştur. İki Yemen'in birleşmesinden sonra Kuzey bölgesinin yönetimde daha baskın olmasıyla kadın haklarında gerileme görülmüştür. Devlet Başkanı Ali Abdullah Salih döneminde (1990-2012) anayasada kadın erkek eşitliğinden söz edilse de Şeriat kanunlarının medeni hukuku şekillendirmesi kadınlara karşı ayrımcılığı güçlendirmiştir. Her ne kadar kadınlar Salih rejiminin devrilmesine yol açan eylemlere destek verseler de rejim değişikliği sonrasında siyasi ve sosyal alanda daha önce sahip oldukları hakları kaybetme tehlikesi ile karşılaşmışlardır.

Yemen 1990'a kadar iki ayrı ülke olarak, 1962'de kurulan Yemen Arap Cumhuriyeti (Kuzey Yemen) ve 1967'de kurulan Güney Yemen (Demokratik Yemen Halk Cumhuriyeti) olarak varlığını sürdürmüştür. Sovyetler Birliği tarafından desteklenen sosyalist bir rejim tarafından yönetilen Güney Yemen'de kadın erkek eşitliğini kabul eden kanunlar ve sosyal politikalar izlenirken, Kuzey Yemen'de (Yemen Arap Cumhuriyeti) 1970 Anayasası'nda tüm kanunların Şeriata bağlı olacağı belirtilmiş ve kadınlara oy verme ve meclis seçimlerine aday olarak katılma hakkı verilmemiştir. 1990'da iki ülkenin birleşmesi bir yandan siyasi, sosyal ve ekonomik sıkıntıları arttırırken, kız erkek karışık eğitimin bulunduğu, kadınların önemli mesleklerde çalıştığı Güney Yemen'deki kadınların çeşitli haklarını ve işlerini kaybetmelerine yol açmıştır. 1994'te kuzey ve güney arasındaki iç savaş, İslami partiler tarafından da desteklenen Ali Abdullah Salih'in partisi ve Genel Halk Meclisi'nin (GHM) zaferi ile sonuçlanmıştır (Murray, 2013).

İki Yemen'in 1990'da birleşmesi ile yazılan anayasada kadın erkek tüm vatandaşların haklar ve görevler bakımından kanun önünde eşit olduğu belirtilmiş ve tüm vatandaşlara ülkenin siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel hayatına katılma hakkı verilmiştir. Ancak, kadına karşı ayrımcılığı engelleyen hiçbir hüküm konulmayıp, kadınların Şeriat tarafından belirlenmiş belirli hakları ve görevleri olduğundan söz edilmiştir. (Constitute Project 2014: 6-8) Yasamanın kaynağı olarak belirlenen Şeriat aile kanunlarında kadına karşı ayrımcılığı gözetken pek çok hükmü barındırmış, kadının evlilik, seyahat, yaşayacağı yer seçimi gibi tüm eylemleri erkek vasiliğinde yapması öngörülmüştür. 1999'da kanunda yapılan değişikliklerle kızların, vasilerininin

izni ile 15 yaşından küçük evlendirilmelerinin kanunlaştırılması erken yaşta ve zorla yaptırılan evliliklerin artmasına neden olmuştur.⁵

Kadınların siyasette temsili son derece sınırlı kalmıştır. 1990'da mecliste 11 kadın bulunurken bu sayı 1990'ların sonu ve 2000'lerin başında 1 ile 2 arasında değişmiştir. 2001'de kurulan 111 üyeli Danışma Kurulu'nda 2 kadın üye bulunurken, 2006'da bu sayı 7'ye çıkmıştır. 327 üyeli yerel konseylerde sadece 38 kadın üye yer almıştır. 2006 Yerel seçimlerinde hiçbir siyasi parti kadın adayları desteklemediği gibi ana muhalefet partisi İslah, açık bir şekilde seçimlerde kadınların adaylığına karşı çıkmıştır. Kadın haklarını savunan gruplar ve sivil toplum örgütleri sürekli tehdit ve taciz altında faaliyetlerini sürdürmek zorunda kalmışlardır. İktidardaki Genel Halk Kongresi siyasi partilerin, adaylarının %20'sini kadınlardan gösterme sözü vermesine rağmen kadınlar sadece %0.6 oranında temsil edilmiştir. Devlet Başkanı Salih'in 35 bakanlı hükümetinde İnsan Haklarından Sorumlu Bakan ve Sosyal İlişkiler ve Çalışma Bakanı olmak üzere sadece 2 kadın bakan bulunmuştur (Fidh 2012: 40-43).

Ocak 2011'in başında Yemen'de ekonomik krize, yüksek seviyedeki işsizliğe, ülkedeki yaygın yolsuzluğa ve Devlet Başkanı Salih'in bir dönem daha makamında kalmasına imkan sağlayan anayasal değişikliklere itiraz etmek ve bu bağlamda siyasi ve sosyal reformlar istemek için Yemen halkı ayaklanmıştı. Eylemcilerin bu barışçıl gösterileri, Şubat 2011'de güvenlik güçleri tarafından pek çok ölüme ve yüzlerce yaralıya yol açacak şekilde bastırılmıştır. Bu şiddetli müdahale sonucu eylemciler Devlet Başkanı Salih'in istifası için gösteriler yapmışlardır. Ekonomik sorunların yanısıra Yemen'in

⁵Dört kadına kadar evlenebilen erkekler, üç kez 'boş ol' demek suretiyle mahkemeye bu konuda bilgi vermeden eşlerinden boşanma hakkına sahip olmuşlardır. Kadınlar ise boşanmak için mahkemeye geçerli bir neden ileri sürerek dilekçe ile başvurmak zorunda kalmışlardır. Hukuki konularda bir kadının şahitliği, erkeğin şahitliğinin yarısı değerinde sayılmıştır. 1994 Ceza Kanunu'nun 12. maddesine göre cinayete kurban giden kadın mağdurun ailesi bir erkek mağdurun ailesine göre yarı yarıya finansal tazminat alabilmiştir. Bir kadını zina suçundan dolayı öldüren koca veya erkek akrabaya parasal ceza ödeme ya da maksimum bir yıl hapis ceza alma imkanı verilmiştir. 2001 yılında her ne kadar kadına sünnetin kamu sağlık kuruluşları tarafından yapılmasını engelleyen kanun hükmünde kararname çıkmış ise de, hala Yemen'in kıyı şeridinde ve kırsal kesiminde yaygın olan bu eylemi suç sayan bir kanun çıkarılmamıştır (Fidh 2012: 43-45; Human Rights Watch 2013). Eylül 2013'te 40 yaşında bir adamın 8 yaşındaki kız çocuğu ile evlenmesi sonucu çocuğun iç organlarının yaralanmalar sonucu ölmesi de tüm dünyayı ayağa kaldırmıştır. http://www.radikal.com.tr/dunya/8_yasindaki_gelin_gerdek_gecesinde_oldu-1150117 (03.02.2014)

kuzeyindeki Şii muhalefetin faaliyetleri, güneydeki ayrılıkçı hareket, El-Kaide'nin istikrarı bozan faaliyetleri ve buna karşı ABD'nin bölgede düzenlediği operasyonlar da bu gösterilerin artmasına neden olmuştur. Şii'lerin yönetime gelme ihtimalinden rahatsız olan Suudi Arabistan gösterilerin başlaması ile birlikte Yemen'e protestoları bastırması için asker göndermiştir. 33 yıl iktidarda kalan Salih isyanları bastıramayacağını anlayınca istifa etmiş ve Körfez Girişimi kapsamında görevini yardımcısı Abd Rabuh Mansur Al Hadi'ye bırakmıştır. Sonuç olarak, Yemen halkı Arap Baharı'ndan istediğini elde edemediği gibi bir de kendini İran, Suudi Arabistan, ABD gibi dış güçlerin çatışmalarının içinde bulmuştur (Fidh, 2012: 39; İnal, 2012).

Kadınların sokağa çıkmalarını bile engelleyen geleneklerin bulunduğu ülkede, hükümet karşıtı gösterilerde, kadınlar peçeleri ile meydanlara çıkmışlar ve eylemlere yoğun bir şekilde katılmışlardır. Hatta, onbinlerce Yemenli kadın, başkent Sana'nın sokaklarında yürüyerek yolsuzluk ve Yemen halkının yetkisizleştirilmesini protesto etmiştir (Al-Kaylani, 2013: 112). El-Hürriyet Meydanı'nda kadın ve erkeklerin katıldığı gösteriler, kısa sürede Yemen'in çeşitli şehirlerine sıçramış ve siyasi ve sosyal reform isteyen daha büyük protestolara neden olmuştur. 22 Ocak 2011'de gazeteci ve Zincirlerinden Kurtulmuş Kadın Gazeteciler isimli sivil toplum örgütünün başkanı olan Tevekkül Karman ortalığı kızıştırma, kargaşa çıkarma ve izinsiz gösteri ve yürüyüş düzenleme suçlarından tutuklanmıştır. Karman'ın Nobel Barış ödülü alması ile cesaretlenen binlerce Yemenli kadın 15 Nisan 2011'de ülkenin her köşesinde barışçıl toplantı yapma özgürlüklerini ve kamu hayatına katılma haklarını savunmak için sokağa çıkmıştır. Yemenli kadınlar bu gösterilere katılmalarından dolayı tacize uğramış, tehdit edilmiş ve keyfi tutuklamalara maruz kalmışlardır (Fidh, 2012: 38-39).

Aralık 2011'de kurulan geçici Ulusal Birlik Hükümeti'nde İnsan Haklarından sorumlu bakan Huriye Maşur, Sosyal İlişkiler Bakanı Dr. Umma El Razak ve Bakanlar Kurulu İlişkilerinden sorumlu Cavhara Hammud olmak üzere 35 bakanın arasında 3 kadın bakan bulunmuştur (Fidh, 2012: 42-43). Ancak devrim sonrası Oxfam, Dünya Ekonomik Forumu'nun hazırladığı cinsiyet farklılığı raporu okuma yazma oranı %60'ın üzerinde olan Yemenli kadınların eğitim ve sağlık hizmetlerine ulaşmada ve ekonomik fırsat konularında alt sıralara düştüğünü belirtmiştir. Doğum esnasında kadın ölümleri artarak devam etmiştir. (100,000 doğumda 370 ölüm). Yemenli kadınların kamu hayatından dışlanması, çocuk yaşta zorla evlendirilmeleri, aile içi şiddete maruz kalmaları devrimden sonra artarak devam etmiştir. Muhafazakarlar, tüm bu olumsuzluklara rağmen evlenme için minimum 17 yaş şartı getirmeye yönelik yasa taslağını askıya almışlardır (Sol Portal, 2012; Esfandiari, 2013: 22; Human Rights Watch Report, 2012: 637).

18 Mart 2013'te Körfez ülkeleri, ABD, İngiltere ve Fransa'nın da katıldığı ve ABD ve Körfez İşbirliği Konseyi'nin Yemen'deki krize çözüm için sunduğu Körfez Girişimi⁶ kapsamında kararlaştırılan ulusal diyalog konferansı Mart 2013'te başlamıştır. %30'u kadınlardan ve de muhalif gruplardan oluşan 565 üyeli ulusal diyalog grubu, öncelikle yeni anayasanın belirlenmesi, Şubat 2012 genel seçimlerine hazırlık, güneydeki ayrılıkçılar ve kuzeydeki Husiler sorununu ele almıştır. Bu grup içinde kurulmuş olan Haklar ve Özgürlükler Çalışma Grubu, kadın hakları dahil olmak üzere insan hakları konuları üzerinde durmuştur. Bu grubun toplantılarının Eylül 2013'te bitmesi öngörülürken hala devam etmektedir. En önemli sorunlara yani Güney Yemen'deki durum ve federal bir sisteme gidilip gidilmemesi gibi konulara çözüm bulunamamaktadır. Ancak al-Muslimi'ye göre bu önemli konular yerine daha az öncelik sırası olan kadınlara kota uygulaması, geleneksel mirası koruma, yasamanın kaynağı olan anayasa maddesi gibi konularla vakit geçirilmektedir (Yakın Doğu Haber, 2013; Al-Muslimi, 2013). Sonuç olarak Yemen'de zaten pek parlak olmayan kadın hakları ve kadının siyasi temsili ayaklanmalar sonrası kurulan geçici hükümet döneminde daha da kötüleşmiştir.

D. Libya

Libya'da 42 yıl süren otoriter Kaddafi iktidarından sonra, Arap Baharı'nın da etkisiyle Kaddafi diktatörlüğüne karşı ayaklanılmış ve altı ay süren iç savaş sonrasında 2011'de Kaddafi hükümeti devrilmiş ve ara dönemde Ulusal Geçiş Konseyi (UGK) kurulmuştur. Yeni anayasayı yapacak kurucu meclisi kuran konsey 2012 Libya Genel Ulusal Kongresi seçimlerinde, yönetimi yeni seçilen meclise bırakmıştır. Bu iç savaş ve rejim değişimi sürecinde Libyalı kadınlar siyasette önemli rol oynamışlardır.

Libya'da 1964'te seçme ve seçilme hakkına kavuşan kadınlar, 1969'da Muammer Kaddafi'nin başa gelmesi ile yazılan Libya Anayasası'nda erkeklerle eşit haklara sahip olmuşlardır. Kaddafi yönetimi kadın istihdamını güvence altına alarak, eşit işe eşit ücret politikaları uygulamıştır. Kadınların ev dışında çalışmalarını sağlayarak kadınların sosyal ve ekonomik hayata aktif olarak katılmalarını desteklemiştir. 1980'lerden itibaren çok sayıda Libyalı kadın üst düzey devlet ve hükümet işlerinde ve kültür, medya, sosyal ilişkiler ve kadın ile ilgili bakanlıklarda bakan olarak görev almışlardır. 2009 Meclis seçimlerinde meclisin %7.7'sini (468 milletvekilinde 36) kadınlar oluşturmuştur. 2010'da 50 kadar kadın hakimlik görevinde bulunmuştur.

⁶Körfez Girişimi Körfez İşbirliği Konseyi tarafından Kasım 2011'de birbiri ile çatışan Yemenli partilerin bir araya gelmesi ile oluşturulmuştur.

1990'lardan itibaren Libya'da üniversite mezunu kadınların sayısı artmıştır (Koç, 2012; Fidh, 2012: 29-32; Haber Sol, 2011).

Tüm bu olumlu gelişmelere rağmen, Kaddafi'nin İslami muhalefeti yatıştırma çabaları, ataerkil gelenekler, aşiret kültürü ve muhafazakar sosyal yapı dolayısıyla kadın erkek eşitsizliği yaygındır. Kanun önünde tüm vatandaşların eşit kabul edilmesine rağmen kadına karşı ayrımcılığı önleyen bir hüküm konulmamıştır. Ayrıca, İslam'ın devletin dini ve Kuran'ın Libya Arap Halk Sosyalist Cemahiriyesi'nin Anayasası olarak kabul edilmesi, kadın haklarında bazı kısıtlamalara gidilmesine yol açmıştır. Şeriat kurallarına bağlı veraset kanununda kadının erkeğe düşen mirasın yarısını alması öngörülmüş, kadınların yurtdışına çıkışları eşleri veya erkek akrabalarının iznine tabi tutulmuş, vasisinin izni ile 20 yaşından küçük kızların evlendirilmesine izin verilmiş, ve birinci eşin yazılı kabulü ve mahkeme yetkisi ile erkekler için çok eşlilik kabul edilmiştir. Ceza Kanunu, namus cinayetlerinde erkeklerin cezasını azaltmıştır. Libyalı kadınlar ve çocuklara kadının evlendiği yabancı erkeğin vatandaşlığına otomatik olarak geçme hakkı verilmemiştir (Koç, 2012; Fidh, 2012: 29-33; Haber Sol, 2011; Barnard, 2011).

Kaddafi'nin otoriter yönetimi ve muhaliflere karşı uyguladığı devlet terörüne tepki olarak Arap Baharı'nın ve Mısır'daki devrimin etkisiyle Şubat 2011'de Libya'da başlayan Kaddafi karşıtı gösteriler kısa zamanda iç savaşa dönüşmüştür. BM Güvenlik Konseyi kararı ile Fransa, İngiltere ve ABD liderliğinde Libya'ya Kaddafi'ye bağlı birliklerin halka baskı ve şiddet uygulaması nedeniyle Mart 2011'de havadan askeri operasyon başlamıştır. Kaddafi Ağustos 2011'de devrilmiş ve Ekim 2011'de halk tarafından öldürülmüştür. Kaddafi'nin 42 yıllık saltanatına son vermek için Trablus dahil olmak üzere Libya'nın pek çok şehrinde gerçekleşen büyük çaptaki gösterilerde kadınlar önemli rol oynamışlardır.⁷ (Bilefsky ve Lander, 2011; Shelton, 2011) Kadınlar istihbaratta, evde silah yapılmasında, silah kaçırılmasında, yiyecek tedarikinde, para toplanmasında (hatta kendi ziynet eşyalarını satarak), yaralılara yardımlarda ve yaralı ailelerinin desteklenmesinde önemli roller oynamışlar ve zaman zaman da erkeklerin yanında silahlı çatışmalara girmişlerdir (Fidh, 2012: 26-27).

Ancak, tüm bu ayaklanmalar ve çatışmalar sürecinde, Kaddafi adına savaştan özel güçler ve paralı askerler tarafından Misrata, Salum, Ecdebiye,

⁷Kaddafi devrilmeden önce 15 Şubat 2011'de Ebu Salim hapisanesinde öldürülen mahkûmların kadın yakınları Bingazi'de gösteri yapınca Kaddafi güçleri gittikçe sayısı artan kadın göstericilere makineli tüfeklerle saldırmışlardır. Kaddafi devrildikten sonra 10,000'e yakın kadın bu otoriter rejiminin sona ermesini kutlamak için 1 Eylül 2011'de Şehitler Meydanında toplanmıştır. (Shelton, 2011)

Bayda, Brega, Tobruk ve Bingazi kentlerinde 2000'den fazla kadın tecavüze uğramıştır. Bir kısım kadın da tecavüze uğrama korkusuyla Tunus ve Mısır'a kaçmak zorunda kalmıştır. Kasım 2011'de bu durumu protesto etmek için Trablus'ta sessiz bir yürüyüşe katılan kadınlar başbakanı mağdurlar için lojistik ve finansal destek ve de suçluların cezalandırılmasını istemişlerdir ama bir sonuç almamışlardır. Ayrıca Kaddafi'nin devrilmesi sonucunda geçiş döneminin kanun dışı faaliyetlerinin arttığı ortamda daha önce de yaygın olan kadınlara karşı cinsel taciz daha da artmıştır (Aktif Haber, 2011; Fidh, 2012: 28; AMICA; Dettmer, 2013).

Kaddafi'nin devrilmesi sonrası Mart 2011'de kurulan 40 üyeli UGK'nin içinde bir kadın bakanın (Hukuki konular ve Kadından sorumlu bakan Dr. Selva Fevzi El-Degali) bulunması UGK'nin, yeni siyasi sistem içerisinde, kadınların temsili konusunda pek başarılı olmadığını göstermiştir. Mayıs 2011'de Haniye al-Gamati isimli bir kadın bakan daha UGK'ye katılmıştır. Ağustos 2011'de UGK geçiş dönemi için tasarladığı anayasa taslağının birinci maddesinde İslam'ın devletin dini olduğu ve yasamanın ana kaynağının Şeriat olduğu belirtilmiştir. (al-bab, 2011) UGK başkanı Mustafa Abdülcelil'in 23 Ekim 2011'de ülkenin özgürlüğüne kavuştuğunu duyurduktan sonra Şeriat ile çelişen ve arasında evlilik ve boşanmayı da dahil eden tüm kanunların hükümsüz olduğunu bildirmiştir. (Fidh, 2013: 32) Bu anayasa taslağı tüm Libya halkının din, inanç, ırk, dil, maddi durum, akrabalık ve siyasi düşünce veya sosyal statü farkı gözetilmeden kanun önünde eşit olacaklarını ve medeni ve siyasi haklardan eşit olarak yararlanacaklarını belirtmiştir. Ancak, bu eşitlik kriterlerinin arasına cinsiyeti dahil etmemiştir. Anayasa kadınların siyasi, ekonomik ve sosyal alanlara katılabilmeleri için tüm imkanların sağlanacağını bildirmekle beraber bunun erkeklerle eşit bir şekilde gerçekleştirileceğini belirtmemiştir. Aslında UGK'nin Libya'yı şeriatla yöneteceğini ilan etmesi Libya kadınlarının daha önce sınırlı da olsa elde ettiği hakları da yitireceğini göstermiştir (Fidh, 2013: 26-27, 30-32; Al Monitor, 2013).

Ocak 2012'de UGK'nin kabul ettiği ilk seçim yasası taslağında kadınların temsili için %10 kota ayrılmış, ancak İslamcıların karşı çıkması ile bu kota da tamamen kaldırılmıştır. Kadın örgütlerinin bu konudaki itirazları dikkate alınmamıştır. Yeni yasanın seçim listelerindeki adayların %50'sinin kadınlardan oluşmasını mecbur kılması, kadın adayları listenin üst sıralarına yerleştirme gibi bir zorunluluk koymadığı için pek işe yaramamıştır (Fidh, 2012: 26-27, 30-32; Haber Sol, 2011). Kadın hakları ile ilgili çok sayıda sivil toplum örgütü kurulması ve bu örgütlerin kadının siyasi hayatta daha etkin yer almasını sağlayacak çalışmalarda bulunması sonucunda Genel Ulusal Kongre seçimlerine 600 kadar kadın aday katılmış ve aralarından 33'ü 200 üyeli Kongreye katılmayı başarmıştır. Seçim sonrası kurulan Geçiş Hükümeti 33 bakanlı kabineye sadece iki kadın bakan almıştır. Her ne kadar kadınların

Genel Ulusal Kongre seçimlerine katılması önemli bir adımsa da aslında kadının toplumda temsilini tam olarak sağlamamıştır (Bugaighis, 2013: 19).

Şubat 2013'te, Anayasa Mahkemesi Kaddafi döneminde uygulanan çok eşli evliliklerde erkeğin ikinci evliliğini yapmak için ilk eşinin rızasını alması maddesini değiştirmiş ve artık rıza almadan evlenebilmesi imkanı tanımıştır. Mart 2013'te de Libya müftüsü Sadık el-Giryani, BM Kadının Statüsü Komisyonu'nda imzaya açılan belgeye karşı bir fetva yayınlamış, belgenin kadın ile erkek arasında eşitliği ve miras ile ilgili maddeleri, eşcinsellik ve kadının cinsel özgürlüğü konularındaki ifadeleri ve evlilik dışı doğan çocuğa verilecek haklar konusundaki hükümlerinin İslami kurullarla çeliştiğini belirtmiştir. Ayrıca, müftü Libya hükümetine Libyalı kadınların yabancı erkeklerle evlenmesini yasaklama çağrısında bulunmuştur. (Fox News, 2013) Nisan 2013'te hükümet kadın ve erkeklerin aynı işyerinde ve okulda karışık bir şekilde çalışmalarının ahlak dışı davranışları cesaretlendirdiği için kaldırılması konusunda çağrısında bulunmuştur. Yeni anayasa yapımında 60 üyeli komisyona sadece 6 kadının alınması da kadınların çeşitli haklardan yoksun kalmasını sağlama çabaları olarak görülebilir (Al-Monitor, 2013). Sonuç olarak Libya'da Kaddafi'nin devrilmesinden sonraki dönemde kadın haklarının Kaddafi dönemine kıyasla daha fazla ileriye gidemediğini hatta gerilediğini belirtmek mümkündür.

IV. Kadın Hakları ve Kadının Siyasi Temsilindeki Gerilemenin İncelenmesi

Arap uyanışı olarak da adlandırılan, Arap dünyasındaki otoriter rejimlere karşı gerçekleştirilen geniş çaplı halk hareketlerinde her yaştan ve sosyo-ekonomik gruptan önemli sayıda kadın yer almıştır. Onlar da erkekler gibi otoriter rejimlerin sona ermesini, adil ve özgür seçimlerin yapılmasını, şeffaf bir yönetimin kurulmasını, siyasi haklar ve kişisel özgürlüklerin verilmesini, hukukun üstünlüğüne saygı duyulmasını istemişlerdir. Gösterilerde, kadınların kanun önünde eşitlik veya kadınlara yönelik haklara ilişkin özel bir talepleri olmamasına rağmen toplumun geneli tarafından desteklenen demokrasi ve hukukun üstünlüğü beklentilerinin doğal bir parçası olduğunu varsaymışlardır. Otoriter rejimlerden demokratik rejimlere geçiş süreçlerinde mevcut kurumların dönüştürülmesi ve kuralların yeniden yazımı açısından kadınlar kendilerine önemli haklar ve özgürlükler sunulabileceğini düşünmüşlerdir. Ancak beklentilerin tam tersine devrilen otoriter rejimlerin yerini alan yeni rejimler, kadınları karar alma mekanizmalarının dışında tutmaya çalışmışlardır. Hatta kadınlar rejim değişiklikleri sonrasında otoriter rejimler döneminde sahip oldukları mevcut hakları da kaybetme tehditi ile karşı karşıya gelmişlerdir. Bu çelişkili durum, makalede karşılaştırmalı siyasetin üç

araştırma yöntemi/yaklaşımı (yapısal, kültürel ve rasyonel tercih/seçim yaklaşımları) ile açıklanmaya çalışılmıştır.

Bu bağlamda **kültürel yaklaşım** kuramsal çerçeve bölümünde belirtildiği gibi bireylerin pek çok konudaki davranışlarını içinde buldukları sosyal ve siyasi kimliğin şekillendirdiğini yani siyasi olayları ve gerçekleri kültürel açıdan açıklamanın mümkün olduğunu öne sürmektedir. Siyasi katılıma ilişkin Arap kadınlarının karşılaşmakta oldukları zorlukların başında siyasi kültürün parçası olan Arap toplumunun ataerkil yapısı gelmektedir. Ataerkil sistemden etkilenen hiyerarşik sosyal ilişkiler, kadınların sosyal kimliklerinin baba veya eş olmak üzere bir erkeğe duyulan bağımlılık ile tanımlanmasına neden olmaktadır. Bazı Arap ülkelerinde, ataerkil yapı kendini sosyal ilişkileri düzenleyen aşiret sistemi yoluyla göstermektedir. Aşiretler genelde kadın hakları ve kadının siyasi temsili konularında olumlu bir yaklaşım sergilememiştir. Yine de kadınların meclis seçimlerine katılım kararı aşiret düzeninin değer sistemine göre değişiklik gösterebilmektedir (Sabbagh, 2007: 11-13).

Arap siyasi kültüründe en önemli konulardan biri İslam'ın kadın hakları konusundaki görüşleridir. Bu konuda tartışılan konulardan biri İslam'ın kadına ve erkeğe farklı yaklaşımıdır. Kuran'da yargı, miras ve aile konularının geçtiği kısımlara bakıldığında bu konularda kadın ve erkeklerin eşit olmayan haklara sahip oldukları izlenimi edinilmektedir (Akbarzadeh ve MacQueen, 2008: 1). İslami şeriat kanunu farklı ülkelerde, değişik şekillerde yorumlanmakta ve her ülkede farklı konulara ilişkin uygulama göstermektedir.

İncelenen tüm ülkelerde ayaklanmalar ve devrimler öncesi otoriter rejimler özellikle kadınların siyasi katılımını arttırmak için çeşitli reformlar yapmışlardır. Mısır'da Nasır, Sedat ve Mübarek dönemlerinde kotalar konularak kadınların meclisteki sayıları arttırılmış ve kadınlara bakanlık yolları açılmıştır. Tunus'ta Devlet Başkanı Burgiba medeni kanuna kadını koruyan hükümler getirmiş ve ardından yönetime gelen Bin Ali kadınların üst siyasi ve bürokratik seviyelerdeki katılımını arttırmak için düzenlemelerde bulunmuştur. Libya'da Kaddafi yönetimi kadınların sosyal ve ekonomik hayata katılımlarını arttırmaya yönelik reformlar gerçekleştirmiş ve kadınların siyasi katılımını arttıran uygulamalar benimsemiştir. Yemen'de kadın haklarına dair Kuzey ve Güney Yemen'deki farklı uygulamalar, Devlet Başkanı Salih döneminde birleşmenin etkisi ile uyumlaştırılmış ve önemsiz iyileştirmeler yapılmıştır.

Tüm örneklerde otoriter rejimler döneminde göreceli olarak kadın haklarında ve siyasi temsilde bir takım iyileştirmeler yapılmaya çalışılsa da hem toplumun ataerkil kültürü hem de dinin bu toplumlar tarafından yorumlanması bu reformların başarıya ulaşmasına engel olmuştur. Özellikle

medeni hukukta şeriat kanunlarının uygulanması kadının sosyal ve aile hayatındaki rolünü kısıtlayıp, siyasi katılımına da olumsuz yansımıştır. Rejim değişikliği sürecinde dört ülkede de kadınlar aktif bir şekilde gösterilere katılmıştır. Tunus'daki Yasemin devriminde kadınlar sosyal medya aracılığı ile eylemleri düzenlemiş ve bizzat gösterilere katılmışlardır. Aynı şekilde Mısır'da kadınlar erkeklerle birlikte sokaklarda özgürlük, sosyal adalet, demokrasi isteklerini duyurmak için yürümüşlerdir. Libya'da ise kadınlar istihbaratta, silah yapımı, yiyecek sağlanması, para toplanması ve yaralılara bakılması konularında eylemlere destek olmuşlardır. Yemen'de ise onbinlerce Yemenli kadın sokaklara çıkarak ekonomik kriz ve yolsuzluk konularında eylemde bulunmuşlardır.

Ancak tüm bu ülkelerde otoriter rejimlerin devrilmesi sonucu kurulan yeni rejimlerde muhafazakar Müslümanların yönetime gelmesi (Mısır'da Müslüman Kardeşler'in desteklediği siyasi parti adayının, Tunus'ta en-Nahda'nın, Yemen'de ve Libya'da da geçiş hükümetlerinde İslamcılarının etkilerinin artması ile kadın haklarına yine muhafazakar bir bakış açısı getirmiştir. Tüm incelenen ülkelerde kadının siyasi temsili sınırlı kalmış. Geçmişte meclis için kadına ayrılan kotalar Tunus dışındaki ülkelerde kaldırılmış ve de bakanlıklarda az sayıda kadın yer almıştır.

Ancak kadınların haklarındaki ve temsildeki gerileme sadece din ile ilişkili değildir çünkü bu gerileme örneğin Mısır'da General Sisi yönetimindeki askeri yönetimler altında da devam etmektedir. Burada dinin yanı sıra kültürde devreye girmektedir. Sonuç olarak Arap dünyasındaki toplum kültürü kadının siyasetteki rolünü olumsuz bir şekilde etkilemektedir.

Ayrıca, Arap dünyasında kadın hakları ile ilgili tartışmalar sıklıkla kültürel özgünlüğün tehdit altına alınması bağlamında dikkate alınmaktadır. Kadın haklarını iyileştirme çabalarının bir nevi Batı dünyasının özellikle kolonyal dönemin yöneticilerinin ve Hristiyan misyonerlerin kendi kültürünü Arap ülkelere benimsetme, Müslüman dünyanın Batı'ya bağımlılığını arttırma ve kültürel emperyalizm çabaları olarak görülmektedir. Bu nedenle, kadının konumunu değiştirmeye yönelik herhangi bir çaba emperyalist veya neo-emperyalist amaçlara atfedilmiş ve bu amacı destekleyenlerde yerel işbirlikçiler veya kültürel sahtekarlar olarak itham edilmişlerdir (Sabbagh, 2007: 7; Kandiyoti, 1991: 7).

Yapısal yaklaşımlar bu ülkelerdeki kadın haklarındaki gerilemeyi kurumlar ve kurumların yapıları ile açıklamaya çalışmaktadır. Bunların içerisinde en önemlisi anayasadır. Otoriter rejimler dönemindeki anayasalarla günümüzdeki geçiş dönemlerindeki rejimlerin anayasaları arasında kadın hakları açısından belirgin bir fark bulunmamaktadır. Hem otoriter rejimlerin hem de geçiş dönem rejimlerinin anayasalarında kadın hakları konusunda

Şeriatın olumsuz etkisi görülmekle birlikte Şeriatın yorumlanmasında otoriter rejimler döneminde daha esnek davranılırken muhafazakarlar tarafından yönetilen geçiş süreci hükümetlerinde daha katı bir tutum alınmıştır.

İncelenen tüm ülkelerin anayasalarında Şeriat kurallarına ters düşmediği takdirde kadına siyasi, sosyal, kültürel ve iktisadi haklar verilmiştir. Bu nedenle, anayasalarda kadın haklarının güvence altına alınması kadınların bu haklara tam olarak erişmelerini garanti etmemektedir. Bu ülkelerin çoğunda aile kanunları kadınları erkek aile üyelerinin vesayeti altına sokmakta ve de kadınların erkeklerle evlilik, boşanma, çocuk velayeti ve miras konularında eşit olmalarını engellemektedir. Her ne kadar anayasa bir kurumsal bir yapı ise de bu anayasa yapım sürecini etkileyen yine Arap toplumunun kültürü ve bu kültür üzerinde dinin etkisi olmuştur. Sonuç olarak yapısal yaklaşımla tek başına bu durumu analiz etmek mümkün değildir. Arap toplumunun ataerki doğası ve bu doğanın dini yorumlayışı resmi ve gayri-resmi kurumların içine işlediği için yapısal yaklaşımın içine kültürel yaklaşımı da katmak gereklidir (NCAFP, 2012: 150, 152).

Aynı şekilde incelenen Arap ülkelerinde kadının siyasi katılımına ilişkin sorunun bir kaynağı da bu ülkelerde siyasi partilerin bazı istisnalar haricinde kadın haklarına ilişkin belirgin bir gündem önerisinde bulunmamasıdır. Liberal ve sol görüşlü partiler bile kadınların parti içindeki rollerini marjinalize etmişler ve kadınlara önemsiz işler vermeyi planlamışlardır. Bu durum da partilerin kurumsal yapısından ziyade Arap toplumunun kültürel yapısının partilere yansımaları olarak görülmektedir. Otoriter rejimlerin Mısır'da Mübarek, Tunus'ta Bin Ali, Yemen'de Salih ve Libya'da Kaddafi döneminde kadının siyasi temsilini artırıcı devlet feminizmi diye adlandırılan yapısal iyileştirmeleri de toplumsal kültür tarafından özümsemediği için yüzeysel kalmıştır (Singerman, 2013: 5).

İki seçenek arasından bireyin çıkarını artıracak olan alternatifi seçme ihtimalinin daha fazla olacağını öne süren **rasyonel seçim kuramı** kadın haklarındaki gerilemeyi tercihlerdeki öncelikleri göz önüne alarak açıklamaktadırlar. Rasyonel seçim kuramı otoriter rejimlerin devrilmesi, ayaklanmaların bastırılması, yeni rejimlerin kurulması, yeni anayasanın yazılması, seçimlerin yapılması ve güvenliğin ve ekonomik istikrarın sağlanmasının öncelik olduğu yeni yönetimlerde kadın hakları ve kadının siyasi temsili gibi konuların arka plana atılması konusuna açıklık getirmektedir. Yeni seçilen yasama organlarının, kadınlara ilişkin belli başlı sosyal ve siyasi reform konularıyla ilgilenmeden önce geçiş sürecinde yapılması gereken daha acil işlerinin olduğu inkâr edilemez. Zaten kültürel ve yapısal olarak kadın haklarını önemsemeyen bu rejimler özellikle pek çok krizin ve şiddetin yaşandığı bu dönemde öncelik olarak ekonomik istikrar ve toplum düzeni konularına eğilmiştir.

İncelenen ülkelerde geçiş sürecinde farklı seviyelerde hala karışıklık, şiddet ve toplumsal kutuplaşmalar devam etmektedir. Mısır'da General Sisi'nin kurduğu hükümet ile askeri darbe ile devrilen Müslüman Kardeşler'in desteklediği Mursi hükümeti taraftarları arasında yoğun çatışmalar devam etmektedir. Libya'da Kaddafi taraftarları ile güvenlik güçleri arasında bir nevi iç savaş sürmektedir. Yemen'de ise güneyde, devlet güvenlik güçleri ile özerklik isteyen silahlı güçler arasında, kuzeyde ise Selefi gruplar ve silahlı kabileler ile Husi'ler arasında ve de genel olarak Arap Yarımadası'ndaki El-Kaide ile çatışmalar devam etmektedir. Geçiş sürecinin daha az gergin seyrettiği Tunus da ise büyük çatışmalar görülme de, siyasetçilerin suikasta kurban gittiği gergin bir süreç yaşanmaktadır.

Şiddetli çatışmaların gerçekleştiği ve insan hakları ihlallerinin yoğun bir şekilde yaşandığı bu ülkelerde geleneksel olarak ikinci planda kalan kadına fazla önem verilmemiştir. Bu nedenle geçiş sürecinde kurulan hükümetler kadının siyasi katılımını teşvik eden, onların haklarını güvence altına alan ciddi programlar benimsememiştir.

Sonuç

Bu çalışmada incelenen Tunus, Mısır, Libya ve Yemen'de devrim sonrası süreçte kadının siyasi temsiline ve yaşam koşullarına ilişkin gelişmelerin Arap Baharı'nın beklentilerini karşılamaktan çok uzak olduğu sorusu karşılaştırmalı siyasetin üç araştırma yöntemi; yapısal, kültürel ve rasyonel seçim yaklaşımları ile açıklanmaya çalışılmıştır. Bu yöntemlerin arasında kültürel yaklaşım diğerlerinden bir adım öne çıkmış ve hem yapısal hem de rasyonel seçim yaklaşımlarını etkilemiştir. Her dört ülkede de devrim sonrası geçiş sürecinde kurulan geçici hükümetlerin kadın haklarına ve kadının siyasi temsiline fazla önem vermediği görülmüştür. Öncelikle zaten toplumsal kültür yapısı ve İslam dininin yorumlanışının bu kültüre etkisi dikkate alındığında kadına erkeğin gerisinde rol biçen bu ülkeler aslında daha önceki otoriter rejimlerden çok farklı olmayarak bu politikalarına devam etmişlerdir. Her ne kadar geçmişteki otoriter rejim dönemlerinde kadınlara bazı haklar verilse de bunlar hiç bir zaman demokratik ülkelerdeki haklar seviyesine ulaşmamıştır. Geçiş hükümetleri döneminde oluşturulmaya çalışılan yeni anayasa ve kurumları da kültür şekillendirmiştir.

Ayrıca yeni kurulan rejimlerde her dört ülkede de geçmişte otoriter yönetimlerin kısıtladığı muhafazakâr İslami kesimlerin güç kazanması kadın haklarındaki ilerlemeyi engellediği gibi gerilemeye yol açmıştır. Devrimler sonrası siyasi alanda güçlenen İslamcılar ve devrim öncesi sahip oldukları siyasi makamlarını korumaya çalışan seküler/liberal elitler arasında ülkelerinin siyasi yapılarını şekillendirme konusunda farklı görüşler vardır. Her iki grup da

aslında aralarındaki güç mücadelesinde kadın haklarını kullanmaya devam etmektedirler.

Yapısal açıdan bakıldığında bu muhafazakâr grupların şekillendirdiği anayasalarda da kadın hakları öncelik sırasında olmadığı gibi Şeriatın sıkı sıkıya uygulanması bu hakları olumsuz yönde etkilemiştir. Ayrıca rasyonel seçim kuramının da belirttiği gibi yeni seçilen yasama organlarının, kadınlara ilişkin belli başlı sosyal ve siyasi reform konularından ziyade ülkede şiddete son vermek ve güvenliği sağlamak, ekonomiyi iyileştirmek ve istikrarı sağlamak gibi konulara öncelik vermesi kadının siyasi temsilinin engellenmiştir.

Arap kadınlarının meclislerdeki eksik temsili Arap dünyasındaki devrim sürecinin amacına ulaşmaktan çok uzak olduğu gerçeğini gözler önüne sermektedir. Arap toplumlarındaki liberalleşmenin, kadının liberalleşmesinden bağımsız gerçekleşmeyeceği aşikardır. Bu bağlamda Arap toplumlarında nüfusun yaklaşık yarısını oluşturan kadınların ülkelerin yeniden yapılandırılması sürecinde, karar-alma mekanizmalarında aktif olarak yer almaları çok önemlidir. Nüfusun diğer yarısı olmadan, halk devrimi gerçekleştirmek ve meşru bir yeni düzen kurmak mümkün değildir. Arap Baharı sonrasındaki süreçte bölgedeki kadınların çeşitli haklarından mahrum bırakılması gerçekleşen devrimlerin bölgedeki demokratik bir düzen kurma misyonuna ilişkin başarısızlığa uğradığının belirtisidir. Arap dünyasında kadın haklarına dair elde edilecek ilerleme, bölge ülkelerine demokrasinin getirilmesine ve bölgenin daha istikrarlı hale getirilmesine önemli ölçüde katkıda bulunacaktır.

Kaynakça

- Akbarzadeh, Shahram ve Benjamin MacQueen (2008), "Framing the debate on Islam and human rights", Akbarzadeh, Shahram ve Benjamin MacQueen (Der.), *Islam and Human Rights in Practice, Perspectives Across Ummah* (London: Routledge), 2008:1-12.
- Al-Haddad, al-Tahir. (2007), *Muslim Women in Law and Society* (London: Routledge) (Çev. Ronak Husni ve Daniel L. Newman).
- Al-Kaylani ve Haifa Fahoum (2013), "Women As Drivers of Change in the Arab World", *Turkish Policy Quarterly*, 11(4): 109-117.
- Al-Muslimi, Farea (2013), "Yemeni National Dialogue Needs Jump Start", <http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2013/12/yemen-little-progress-national-dialogue.html> (11.01.2014)
- Al-Mutawakel, Gabool (2012), "Women after the Arab Awakening", Wilson Center, <http://www.wilsoncenter.org/islamists/article/women-after-the-arab-awakening> (10.10.2013)

- Amara, Tarek (2012), "Thousands Rally in Tunisia for Women's Rights". Reuters, <http://www.reuters.com/article/2012/08/14/us-tunisia-women-rights/idUSBRE87C16020120814> (12.05.2014).
- "Arab Human Development Report 2002", (2002), United Nations Development Programme, <http://www.arab-hdr.org/publications/other/ahdr/ahdr2002e.pdf> (18.04.2013): 1-167.
- "Arab Women and the Future of the Middle East", (2012), *American Foreign Policy Interests*, 34: 149-166.
- Arshad, Shazia (2013), "The Arab Spring: What did it do for women?", *Middle East Monitor*, <https://www.middleeastmonitor.com/articles/middle-east/5584-the-arab-spring-what-did-it-do-for-women> (25.10.2013).
- Barnard, Anne (2011), "Libyalı Muhalif Kadınların Zafer Sarhoşluğu", *Sabah*, <http://www.sabah.com.tr/NewYorkTimes/2011/09/19/libyalı-muhalif-kadınların-zafer-sarhoslugu> (06.01.2014)
- Bilefsky Dan ve Mark Lander (2011), "As U.N. Backs Military Action in Libya, U.S. Role is Unclear", *New York Times*, <http://www.nytimes.com/2011/03/18/world/africa/18nations.html?pagewanted=all&r=0>
- "Bringing Gender Justice to the Egyptian Parliament", (2012), Institute of Development Studies (IDS), *Policy Briefing*, 30, <http://www.ids.ac.uk/files/dmfile/INF30.pdf> (25.05.2014): 1-4.
- Boros, Crina (2013) "Egypt is worst Arab state for women, Comoros best: survey", Reuters, <http://www.reuters.com/article/2013/11/12/us-arab-women-idUSBRE9AB00820131112> (18.01.2014).
- Bugaighis, Wafa (2013) "Women Leading Political Participation, Public Service, and Transitional Justice in Libya", *Global Women's Leadership Initiative: Women in Democratic Transitions in the MENA Region*, http://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/Women_in_democratic_transitions_in_the_MENA_region_compilation.pdf, (20.01.2014): 18-32.
- Constitution of the Tunisian Republic (2014), http://www.jasmine-foundation.org/doc/unofficial_english_translation_of_tunisian_constitution_final_ed.pdf (23.10.2014).
- Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW), UN, (2000-2009), <http://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/text/econvention.htm> (03.11.2013).
- Dahlerup, Drude (2007), "Gender Balance in Politics: Goals and Strategies in a Global Perspective", *The Arab Quota Report: Selected Case Studies by International Institute for Democracy and Electoral Assistance*, http://www.quotaproject.org/publications/arab_quota_report.pdf (23.11.2013): 19-25.
- De Alvis, Rangita de Silva (2013), "Introduction", *Global Women's Leadership Initiative: Women in Democratic Transitions in the MENA Region*, http://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/Women_in_democratic_transitions_in_the_MENA_region_compilation.pdf, (11.04.2014): 1-8.
- "Devrimden sonra Yemen'de hayat kadınlar için kötüleşiyor", (2012), *Sol Portal*, <http://haber.sol.org.tr/dunyadan/devrimden-sonra-yemende-hayat-kadınlar-icin-kotulesiyor-haberi-60202> (09.01.2014)
- Dettmer, Jamie (2013), "Libya Women Report Increased Harassment", *Voice of America*, <http://www.voanews.com/content/libya-women-report-increased-harassment/1781596.html> (06.01.2013).

- "Draft Constitutional Charter for the Transitional Stage" (2011), al-bab.com <http://www.al-bab.com/arab/docs/libya/Libya-Draft-Constitutional-Charter-for-the-Transitional-Stage.pdf>
- "Draft of the Constitution of the Arab Republic of Egypt", (2012), http://www.constitutionnet.org/files/2012.09.20_-_draft_constitution_-_english.pdf (23.10.2014).
- El-Sayed, Shawki. "Lobbying for Increased Participation of Women in Egypt", *The Arab Quota Report: Selected Case Studies by International Institute for Democracy and Electoral Assistance*, (2007), http://www.quotaproject.org/publications/arab_quota_report.pdf (23.11.2013): 73-76.
- El-Sherbini, Maged. (2007), "Lobbying for Increased Participation of Women in Egypt", *The Arab Quota Report: Selected Case Studies by International Institute for Democracy and Electoral Assistance*, http://www.quotaproject.org/publications/arab_quota_report.pdf (23.11.2013): 78-84.
- Esfandiari, Haleh (2013), "Why the Arab Spring Countries Need a Plan of Action for Women", *Global Women's Leadership Initiative: Women in Democratic Transitions in the MENA Region*, http://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/Women_in_democratic_transitions_in_the_MENA_region_compilation.pdf, (20.03.2014)
- Esfandiari, Haleh (2012). "Introduction", *Is the Arab Awakening Marginalizing Women?*, Wilson Center Occasional Paper Series, http://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/Arab%20Awakening%20Marginalizing%20Women_0.pdf (20.10.2013): 1-4.
- Guenena, Nemat and Nadia Wassef (1999) "Unfulfilled Promises: Women's Rights" Cairo: Population Council West Asia and North Africa Regional Office.
- Hoodfar Homa and Mona Tajali (2011) *Electoral Politics: Making Quotas Work for Women* (London: Macquis Imprimeur Inc.).
- Hudson, Michael (1995), "The Political Culture Approach to Arab Democratization: The Case of Bringing it Back In, Carefully", Rex Brynenm Bahgat Korany ve Paul Noble (Der.), *Political Liberalization & Democratization in the Arab World, Theoretical Perspectives*, 1. Cilt, (Boulder ve Londra, Lynne Rienner Publishers): 61-77.
- "Human Right Watch World Report-2012", (2012), Human Rights Watch, <http://www.hrw.org/sites/default/files/reports/wr2012.pdf> (12.08.2013): 1-676.
- "Human Right Watch World Report-2013", (2013), Human Rights Watch, https://www.hrw.org/sites/default/files/wr2013_web.pdf (16.08.2013): 1-665.
- İnal, Emel (2012). "Arap Baharı'nın Kışa Döndüğü Suudi Arabistan, Yemen ve Bahreyn," Türksam, Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Merkezi, <http://www.turksam.org/tr/> (08.01.2014)
- Irving Mark ve Alan S. Zuckerman (1997), *Comparative Politics, Rationality, Structure and Culture* (Cambridge: Cambridge University Press).
- Kandiyoti, Deniz (1991), "Introduction", Deniz Kandiyoti (Der.), *Women, Islam and the State*, (Hampshire: Macmillan): 1-21.
- Kassem, Fatima Sbaity (2012), "A Cup-Full or Empty: Is a 'Women's Spring' Inevitable in Democratic Transitions?", *Is the Arab Awakening Marginalizing Women*, Wilson Center Occasional Paper Series, http://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/Arab%20Awakening%20Marginalizing%20Women_0.pdf (20.10.2013): 8-14.
- Khatab, Moushira (2012), "Egyptian Women After The Revolution: Lost in Translation?", *Is the Arab Awakening Marginalizing Women*, Wilson Center Occasional Paper Series, http://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/Arab%20Awakening%20Marginalizing%20Women_0.pdf (20.10.2013): 14-17.

- Khattab, Moushira (2013), "Heroines of the Arab Spring Unrewarded: Egypt's Case", *Global Women's Leadership Initiative: Women in Democratic Transitions in the MENA Region*, http://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/Women_in_democratic_transitions_in_the_MENA_region_compilation.pdf, (10.10.2013): 29-32.
- Khattab, Moushira (2013), "Women's Rights Under Egypt's Constitutional Disarray", Wilson Center, *Viewpoints*, 15, <http://www.wilsoncenter.org/publication/women%E2%80%99s-rights-under-egypt%E2%80%99s-constitutional-disarray> (10.10.2013): 1-4.
- Koç, Duygu (2012), "Ortadoğu'da Kadın Olmak ve İsimsizlik," ORSAM, <http://www.orsam.org.tr/tr/yazigoster.aspx?ID=3628> (02.01.2014)
- Leila, Reem (2012), "Moving backwards", *Al-Ahram Weekly*, <http://weekly.ahram.org.eg/2012/1120/eg5.htm> (20.09.2013).
- Libya'da Kadınları Ne Bekliyor? (2011), *Haber Sol*, <http://haber.sol.org.tr/kadinin-gunlugu/libyada-kadinlari-ne-bekliyor-haberi-47704> (30.12.2013).
- "Libya'da Yüzlerce Kadın Tecavüze Uğradı", (2011), *Aktif Haber*, <http://www.aktifhaber.com/libyada-yuzlerce-kadin-tecavuze-ugradi-448486h.htm>, (03.01.2014).
- "Libyan Mufti Issues Edict Against UN Document on Women's Rights, Says It Counters Islamic Law", (2013), Fox News, <http://www.foxnews.com/world/2013/03/11/libyan-mufti-issues-edict-against-un-document-on-women-rights-says-it-counters/> (26.10.2014)
- Mayer, Ann Elizabeth (2008), "The reformulation of Islamic thought on gender rights and roles", Shahram Akbarzadeh ve Benjamin MacQueen (Der.), *Islam and Human Rights in Practice*, (London: Routledge): 12-32.
- Mnasri, Anware (2013), "Recommendations for Women in Transitional Justice in Tunisia", *Global Women's Leadership Initiative: Women in Democratic Transitions in the MENA Region*, http://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/Women_in_democratic_transitions_in_the_MENA_region_compilation.pdf, (20.04.2014): 33-36.
- Murphy, Emma C. (2003), "Women in Tunisia: Between State Feminism and Economic Reform", Eleanor Abdella Doumato and Marsha Pripstein Posusney (Der.), *Women and Globalization in the Arab Middle East*, London: Lynne Rienner Publishers): 169-193.
- Murray, Rebecca (2013), "Yemen Women Divided Over Rights Fight", Aljazeera, <http://www.aljazeera.com/indepth/features/2013/04/201341772410286960.html> (10.01.2014)
- Nagy, Howaida. (2013) "Women's Movement in Egypt: Dealing with Religious Fundamentalism", *Global Women's Leadership Initiative: Women in Democratic Transitions in the MENA Region*, http://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/Women_in_democratic_transitions_in_the_MENA_region_compilation.pdf, (19.03.2014): 37-46.
- Norris, Pippa and Ronald Inglehart (2001), "Cultural Obstacles to Equal Representation", *Journal of Democracy*, 12 (3):126-140.
- Pedersen, Jennifer and Monalisa Salib (2013) "Women of the Arab Spring", *International Feminist Journal of Politics*, 15 (2): 256-266.
- Sabbagh, Amal (2007), "Overview of Women's Political Representation in the Arab Region: Opportunities and Challenges", *The Arab Quota Report: Selected Case Studies by International Institute for Democracy and Electoral Assistance*, http://www.quotaproject.org/publications/arab_quota_report.pdf (23.11.2013): 1-18.
- Shelton, Tracey (2011), "Libyan Women Celebrate New Freedom", Global Post, <http://www.globalpost.com/dispatch/news/regions/middle-east/110903/libya-women-rights-middle-east-protests> (26.10.2014)

- Singerman, Diane (2013), "Youth, Gender, and Dignity in the Egyptian Uprising", *Journal of Middle East Women's Studies*, 9 (3): 1-27.
- Sodaro, Michael (2008), *Comparative Politics, A Global Introduction*, (Boston: McGraw-Hill).
- "Strengthening Libyan Women" (2012), AMICA, Humanitarian Aid Organization. <http://www.amica-ev.org/en/countries/libya/empowering-libyan-women> (04.01.2014).
- Şahin, Pelin Gönül (2013), "Women's Liberties and Gender Equality in Tunisia: The Asthma of the Arab Spring?", *Turkish Policy Quarterly*, 11 (4): 161-168.
- The National Council for Women Official Web Site (2014), <http://ncwegypt.com/index.php/en/> (12.05.2014).
- "Tunisian president heckled on Arab Spring anniversary", (2012), France 24, http://www.france24.com/en/20121217-tunisia-sidi-bouزيد-anniversary-rocks-jeers-president-self-immolation/#./?&_suid=1389000546140048778031774657693 (25.10.2013).
- Voorhoeve, Maaïke (2014), "Women's rights in the new Tunisian constitution", *Open Democracy*, <http://www.opendemocracy.net/arab-awakening/maaike-voorhoeve/women%E2%80%99s-rights-in-new-tunisian-constitution> (21.03.2014).
- Wafa Bugaighis (2013), "Women Leading Political Participation, Public Service, and Transitional Justice in Libya", in *Women in Democratic Transitions in the MENA*, Global Women's Initiative, http://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/Women_in_democratic_transitions_in_the_MENA_region_compilation.pdf (20.09.2013)
- "Women after the Arab Awakening", (2012). Wilson Center, <http://www.wilsoncenter.org/islamists/article/women-after-the-arab-awakening> (10.10.2013).
- "Women and the Arab Spring: Taking Their Place," (2012), International Federation for Human Rights (FIDH), <http://www.peacewomen.org/assets/file/fidh.pdf> (20.11.2013).
- "Women have emerged as key players in the Arab Spring", (2011), *The Guardian*, <http://www.theguardian.com/world/2011/apr/22/women-arab-spring> (12.10.2013).
- "Women in National Parliaments" (2014), Inter-Parliamentary Union (IPU), <http://www.ipu.org/wmn-e/world.htm> (10 Mayıs 2014).
- "Women's Rights Still Lacking in Libya" (2013), *Al-Monitor*, <http://www.al-monitor.com/pulse/culture/2013/11/libya-revolution-women-rights.html> (06.01.2014)
- Yamani, Mai (1996), *Feminism and Islam: Legal and Literary Perspectives*, (Ithaca Press: New York).
- "Yemen's Constitution of 1991 with Amendments through 2001", (2014) [constitute.project.org](https://www.constituteproject.org/constitution/Yemen_2001.pdf) https://www.constituteproject.org/constitution/Yemen_2001.pdf (26.10.2014)
- "Yemen Protect Women's Rights in Constitution" (2013), *Human Rights Watch*, <http://www.hrw.org/news/2013/09/17/yemen-protect-women-s-rights-constitution> (10.01.2014)
- "Yemen'de Ulusla Diyalog Konferansı Başladı", (2013), *Yakın Doğu Haber*, http://www.ydh.com.tr/HD11616_yemen-de-ulusal-diyalog-konferansi-basladi.html (10.01.2014)